

TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 1, godina 25, Maj 2022.

25 godina Temide

**Tema broja ŽRTVE I SAVREMENI DRUŠTVENI KONTEKST:
IZAZOVI I PERSPEKTIVE**

Tema broja:

Žrtve i savremeni društveni kontekst: Izazovi i perspektive

Theme of the Issue:

Victims and Contemporary Context: Challenges and Perspectives

25 godina naučnog časopisa Temida

The 25th Anniversary
of the Academic Journal Temida 3

**Justice for Crime Victims: Has the Time Finally
Come for a Radical Paradigm Shift?**

Pravda za žrtve kriminaliteta: Da li je najzad došlo
vreme za radikalnu promenu paradigme?

Ezzat A. Fattah 7

**Afirmativno istraživanje i mogućnosti njegove
primene u programima podrške žrtvama**

Appreciative Inquiry and Possibilities of Its
Implementation in Victims Support Programmes

Mirjana Dokmanović 27

**Fišing kao oblik prevare i krađe identiteta u
zdravstvu: Viktimizacija za vreme trajanja
pandemije COVID-19**

Phishing as a Form of Fraud Identity Theft in
Healthcare: Victimization During COVID-19 Pandemic

Vida Vilić 53

**Viktimološki osvrt na vršnjačko nasilje
u digitalnom okruženju**

Victimological Review of Peer Violence in the Digital
Environment

Filip Mirić
Danica Vasiljević-Prodanović 79

OSTALE TEME

OTHER THEMES

Development of Women's Movement in India:

A Historical Perspective

Razvoj ženskog pokreta u Indiji: Istorija perspektiva

Rouf Ahmad Bhat

Mohd Ashraf Wani 93

PRIKAZI KNJIGA

BOOK REVIEWS

Gorazd Meško, Eszter Sárik,

Ana-Maria Getoš Kalac (ur.)

Mapping the Victimological Landscape of the Balkans: A Regional Study on Victimology and Victim Protection with a Critical Analysis of Current Victim Policies

(Mapiranje viktimološkog pejzaža na Balkanu: Regionalna studija o razvoju viktimologije i zaštiti žrtava sa kritičkom analizom postojećih politika za žrtve)

Vida Vilić 111

25 godina naučnog časopisa Temida

Prvo ogledno izdanje naučnog časopisa *Temida* izašlo je iz štampe maja 1997. godine, i to kao Bilten Grupe za ženska prava Evropskog pokreta u Srbiji. U ovom oglednom broju bile su obrađene tri, posebno za taj momenat, značajne viktimološke teme: Žene u krivičnom postupku i zatvoru, Žensko iskušto u ratu i Ljudska prava i građanski i studentski protesti 1996/1997. Već naredne, 1998. godine, ubrzo nakon što je osnovano Viktimološko društvo Srbije-VDS, *Temida* je prerasla u naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis je dobio naziv po grčkoj boginji pravde Temidi. Pokretanje časopisa je inicirala prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, koja je gotovo dve decenije bila glavna i odgovorna urednica (od 1998. do 2008. i od 2012. do 2018.).

Od 1998. godine do danas, časopis *Temida* izlazi redovno i objavljuje naučne i stručne radevke koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i svih drugih oblika stradanja, sa posebnim naglaskom na nasilje nad ženama, decom i marginalizovanim grupama, kršenje ljudskih prava u krivičnom postupku i zatvoru, prevenciju viktimizacije, zaštitu od diskriminacije, pomoć i podršku žrtvama, restorativnu pravdu, strah od kriminaliteta i slično. Interdisciplinarni pristup i uvremenjenost i aktuelnost tema brojeva su važne karakteristike *Temide*. *Temida* je tako prvi i još uvek jedini časopis sa ovom problematikom u Srbiji, koji je kao takav prepoznat i u regionu bivše Jugoslavije, ali i šire.

Do 2017. časopis je izlazio četiri puta godišnje, a od 2017. godine izlazi tri puta godišnje. Svaki broj je posvećen određenoj temi, ali se objavljuju i radevi van teme, kao i prikazi konferencija, projekata i knjiga. Tokom prethodne 24 godine, u *Temidi* je objavljeno 555 naučnih radevki, od čega 472 na srpskom i 73 na engleskom jeziku. Objavljen je ukupno 131 prikaz knjiga (57 prikaza knjiga domaćih i 74 prikaza knjiga stranih autora i autorki) i 111 prikaza naučnih skupova, koji su organizovani u zemlji i inostranstvu. Takođe, objavljen je jedan studentski rad, jedan prikaz časopisa, tri prikaza projekata, jedan prikaz filma i jedan prikaz dodele nagrade „Anđelka Milić“. Svoje originalne ili pregleđene naučne radevke u *Temidi* objavilo je 402 autora i autorki, od čega je 235

njih iz Srbije a 167 iz inostranstva. Kada su pitanju strani autori i autorke, oni dolaze iz gotovo svih evropskih država, kao i iz Sjedinjenih Američkih Država, Kanade, Australije, Izraela, Indije, Japana, Nigerije. Prva bibliografija radova objavljenih u časopisu *Temida* urađena je nakon 13 godina izlaženja (Madžarac, Vukotić, 2012).

Od pokretanja časopisa do danas, članovi Redakcije i Saveta časopisa bili su brojni eminentni domaći i strani stručnjaci i stručnjakinje iz oblasti viktimologije, ljudskih prava, studija roda, kriminologije, penologije, restorativne pravde, krivičnog prava, sudske medicine, kriminalistike, bezbednosti i tako dalje. Svojim angažovanjem oni su značajno doprineli kvalitetu i vidljivosti *Temide*, kako u Srbiji, tako i van nje.

Temida je prvi put kategorisana od strane Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije kao časopis nacionalnog značaja u oblasti društvenih nauka 2006. godine (kategorija R62). U ovoj kategoriji časopisa za društvene nauke, koja je od 2008. godine preimenovana u M52, ostaje sve do 2011. godine, kada je, po prvi put, kategorisana kao vrhunski časopis nacionalnog značaja u oblasti društvenih nauka (M51). Prema poslednjoj kategorizaciji Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS iz 2021. godine, *Temida* je i dalje u istoj kategoriji, dakle, vrhunski časopis nacionalnog značaja u oblasti društveno-humanističkih nauka.

Temida se nalazi u međunarodnom sistemu DOI brojeva, referisana je u DOAJ (Directory of Open Access Journals) i EBSCO istraživačkoj bazi, a 2015. godine je uvrštena u ESCI (Emerging Sources Citation Index) - citatni indeks Web of Science. *Temida* je dostupna u režimu otvorenog pristupa, što značajno doprinosi njenoj vidljivosti i citiranosti.

Temida je 2016. godine dobila nagradu „Anđelka Milić“ za podršku razvoju stvaranja znanja iz oblasti rodnih studija u Srbiji (teorija i istraživanja). Inače, nagrada „Anđelka Milić“ dodeljuje se za feminističko stvaralaštvo u oblasti nauke i kulture, kao i za podršku tom stvaralaštvu i primenu feminističkih ideja u različitim oblastima društvenog života.

Već duži niz godina izdavanje *Temida* je finansijski podržano od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, na čemu se zahvaljujemo.

Takođe se zahvaljujemo svima koji su kroz kvalitetne radove, recenzije, tehničku i logističku podršku doprineli da časopis *Temida* redovno izlazi svih

ovih godina, da bude sve kvalitetniji i da predstavlja pravu riznicu radova iz domena viktimologije, ljudskih prava i roda.

Sva tri broja *Temide* za 2022. godinu posvećena su obeležavanju ovog, za nas veoma značajnog jubileja!

Urednice

Žrtve i savremeni društveni kontekst: Izazovi i perspektive

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 1, str. 7-26

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2201007F>

Originalni naučni rad

Primljen: 3.12.2021.

Odobreno za štampu: 4.4.2022.

Justice for Crime Victims: Has the Time Finally Come for a Radical Paradigm Shift?

EZZAT A. FATTAH*

*H*ow is it that punishment has become synonymous with justice and that justice has become a euphemism for punishment? How is it that justice and punishment have become almost interchangeable terms? How is it that slogans such as 'justice for victims' are invariably interpreted as demands for more and harsher punishments. Is punishment truly synonymous with justice? Are crime victims really bloodthirsty and totally obsessed with a quest for punishment? A troubling question that has haunted me throughout my professional life, a question that I spent many sleepless nights trying to find the answer to, is: How could it be that punishment, the deliberate infliction of pain and suffering, the deprivation of liberty, or deliberately putting a human being full of life to death be called or perceived as justice and be seen as the most appropriate response to victims' sufferings? How is it that victims who, as Nils Christie said, are the primary owners of the conflict (Christie, 1977) whose property rights were usurped, and whose rightful dues paid to them in the form of "Wergeld" or the composition was expropriated by the state, were led to believe that justice is vengeance and retaliation and that the harsher the punishment, the more just is the judgment? How is it that the theological and abstract notions of retribution, expiation, atonement and penitence became so entrenched in people's minds that no rational thinking, no scientific evidence, no economic crisis, no humanitarian endeavour seems to be capable of shaking such religious beliefs or lessening the incessant demands for punishment? How is it that punishment has become so universally accepted, extremely popular and so widely practised that people and governments, even in the harshest economic times, are more than willing to waste billions and billions of dollars for no other reason but to inflict pain and suffering on those fellow citizens who have

* Dr Ezzat A. Fattah is the Founder and Professor Emeritus at the School of Criminology, Simon Fraser University, Canada. E-mail: ezzat_fattah@sfu.ca.

violated man-made laws? The time has come to ask whether 21st century society has undergone a social, cultural and moral evolution that makes the retributive ‘justice for victims’ paradigm ripe for a radical shift? These are just some of the complex and difficult questions that are begging for answers and that will be examined in this paper.

Keywords: justice, victims, retributive justice, restorative justice.

Introduction: A basic, fundamental question: What is justice?

As this address is about justice for crime victims, it seems logical to start by asking what justice is. Yes, what exactly is justice? “Justice” is one of those terms that are so frequently and so abundantly used that no further attempt is made to define it or to analyze it. Most of the time no explanation or definition is given as if the term is self-explanatory! And yet questions about justice seem endless! Is justice an ideal? Is it an abstract concept? Is there such a thing as natural justice, divine justice? Is justice a biological instinct, or is it a psychological imperative? Is the thirst for justice an innate need, an inborn yearning, and if so, how and why is it that the prevailing widespread social, racial and economic injustices do not seem to bother or move human beings to action? Could it be that longing for justice is an acquired rather than an inbred desire? Is justice a transcendental notion, an immutable concept or is it an evolutionary idea that changes with the times in order to adapt and become congruent with the cultural and moral thinking of the era? If justice is evolutionary, how is it that the notions of retribution, vengeance, retaliation and punishment are as alive today as they were hundreds of years ago? Yes, what exactly is justice? Is justice an absolute or a relative concept? Is justice a universal notion? Do people in different cultures share a common understanding of what justice is? Are there cultural variations in the perceptions of justice and in defining its requirements? How exactly do people, who somehow escaped the influence of Western theological and moralistic teachings, understand the term “justice”? Do they have in their native language a word equivalent to the word “Justice”?

Is justice a theological notion, a philosophical idea, or is it simply a legal concept? Is justice an abstract notion like heaven and hell or is it a concrete, tangible and measurable entity? Is justice a philosophical abstraction, a legal fiction or is it a cultural and a sociological construct? Is justice a subjective

feeling or an objective reality? Can justice be quantified and mathematically measured? Can justice be theorized? Is a general universal theory of justice possible?

A historical analysis of justice clearly shows that justice is neither a phenomenon nor a theory. It is an idea or better still an ideal, a desideratum. Justice is a subjective feeling and this is precisely why a theory of justice seems no more possible or feasible than a theory of love or hate. This is not to say that it is not possible to study, analyze and compare methods of conflict resolution and dispute settlement in different communities. It is not to deny the possibility of discovering what may be described as a philosophy of justice or developing a justice paradigm or a justice model (Fattah, 2002, 2019).

But justice is not something tangible or cognizable. Justice is an abstract notion, a vague concept, it is not something you can touch, taste, smell or hear. Abstract concepts are difficult to grasp. They are hard to define or describe. They do not have objective or universal meaning. They are perceived differently, interpreted subjectively and understood in completely diverse ways. Like justice, retribution is an abstract notion, not a theory. To equate retribution with justice denotes faulty logic. Retribution is nothing other than a philosophical or theological justification for the deliberate infliction of pain and suffering on a fellow human being. And the justification is not only ethically flawed, it is morally indefensible. Others may agree or disagree, but I personally believe that there is a huge difference between philosophizing and theorizing (Fattah, 2019).

What exactly does the slogan “justice for victims” mean? What does it entail?

In the final decades of the last century, a vocal social movement emerged and became known as the victim movement. One of the main demands of the movement was to seek and call for *“justice for victims”* albeit without being specific about what this means or entails. By using such a vague slogan it was left to each individual or group to develop their own idea and adopt their own subjective perception of what justice for victims is all about, what it means and what it requires. Be this as it may, there is little doubt that the current paradigm defining justice for crime victims is that of *retribution*. Ask a

random sample of the population about what the popular slogan means and the overwhelming majority will say that it means punishment for the offender who has injured or harmed the victim. And with retribution being the central paradigm it is left to the arbitrariness of the legislator or the discretion of the judge to make the punishment fit the crime. Not an easy task when the prescribed punishment is of a different kind than the crime being punished (Fattah, 1982, 2019).

The main instrument of achieving justice for crime victims is criminal law. Unfortunately for victims, offenders and society at large, the criminal law is an archaic outdated and obsolete means of doing justice. Suffice to say, that in an advanced progressive country like Canada, the criminal code was promulgated more than a century ago, namely in 1892 (see Brown, 1989). More surprising is that it has never been fundamentally revised! It seems rather incredible that more than a century later, in a country undergoing major social and cultural evolution, the law's underlying basic principles and dominant philosophy have never been the subject of major reform or modernization. This lamentable state of affairs is by no means unique to Canada. It is surely hard to find a criminal code in the western world that dates from the late 20th century or the 21st century. Yes, one of the major problems of criminal law is its misoneism, its notorious resistance to change, to basic reform and modernization. Yes, it is an anachronism that the criminal law, the primary instrument of doing justice in an advanced progressive society like Canada, is a 19th century piece of legislation that continues to be based on the outdated and discredited theological and philosophical notions of "*mens rea*" and "free will". Surprisingly, such abstract notions have survived despite the overwhelming scientific, and empirical evidence of the dominant causal role genetic and environmental factors play in human behaviour! And it is truly puzzling that the enormous progress and remarkable advances in the social and human sciences have not been able to change or even influence the fundamental principles of this archaic criminal law!

A brief historical glimpse is in order. In the 19th century, philosophy gave birth to a new group of sciences: the social sciences. The emergence of those sciences signalled not only significant scholarly progress, but also the move from the abstract to the concrete, from fiction to reality, from the speculative to the empirical, from the theological to the sociological, and from the metaphysical to the psychological and criminological. Although the evolution

of the social sciences has been quite remarkable, the criminal law and the criminal justice system remained somehow frozen in time. They continued to be based on and to operate according to, the abstract philosophical and metaphysical notions of the Age of Enlightenment. They remained largely impenetrable to the theories and research findings of the new sciences. The abstract, philosophical goals of expiation, atonement, penitence and retribution remained paramount. Little or no attempt was made to gear the criminal justice system toward the achievement of positive social objectives such as reconciliation, restoration, reparation and reintegration. Rather than seeing justice as the means by which a community's peace and social harmony are restored, by which the social ties and bonds severed by the offence are rebuilt and reinforced, 'justice' continued to dispense punishment according to divine criteria and to pursue abstract and unattainable goals.

Like other paradigms, justice paradigms are neither permanent, immutable nor transcendental

But like everything else, slowly but surely justice paradigms have to change because they are neither permanent, immutable nor transcendental. Slowly but surely Justice paradigms have to change in line with social and cultural evolution in order to remain in harmony with the prevailing belief systems of the era and to take stock of whatever advances and discoveries are achieved in the fields of psychology, criminology, victimology and penology. It seems rather obvious that the goals of expiation and atonement, borrowed directly from theology, are no longer in tune with the realities and the beliefs of the secular, technological, post-industrial society of the twenty-first century. In the technological, space-age in which we live, the metaphysical beliefs and principles of the age of enlightenment have become anachronistic, outdated and obsolete. They have become archaic in every sense of the term. No wonder the notions of malicious intent, malice aforethought, *mens rea* and premeditation have been abandoned in entire sectors of the criminal code to be replaced by modern notions such as negligence, recklessness, malfeasance, endangerment, etc. Slowly but surely, the criminal law is shifting from a guilt orientation to a consequence orientation (see Fattah, 1993, 1994). According to the late British judge and eminent legal scholar, Barbara Wootton

(1963), ninety per cent of the offences that come before the criminal courts no longer require intent but are strict liability offences!

In modern secular societies, the notions of risk and harm are gradually replacing those of evil, wickedness and malice, and are bound therefore to become central concepts in the social and crime policies of the future. Yes, future policies of crime control will be largely based on risk assessment, risk management, risk coverage, risk reduction and risk prevention. The primary aims of such a response will be redress, reparation and compensation to the victims. My guess is that the arbitrary and artificial distinction between crimes and civil torts will disappear and that the artificial boundaries that have been erected over the years between criminal courts and civil courts will be removed. All harmful actions will generate an obligation to redress coupled with active endeavours to prevent their future occurrence. This will be the era of *restorative justice* (Fattah, 1998, 1999a, 1999b, 2000a, 2000b, 2019).

What paradigm offers real justice to crime victims?

In contrast to retributive justice whose central focus is to inflict pain and suffering on the offender, restorative justice is justice that has the redress to the victim as one of its primary goals, whether or not the offender has been detected, arrested or charged. It is justice that stipulates that it is society's obligation, the society that has failed to protect the victim or to find the culprit, to redress the harm done to the victim. It is justice for victims with the active participation of those victims. It is justice that recognizes their plight and affirms their rights. It is justice that ensures that their wishes are respected, their needs are met and their expectations are fulfilled.

But rather than moving in this progressive direction and attempting to achieve a socially reconstructive justice in the true sense of the word, the last two decades of the twentieth century were characterized by certain reactionary trends. Under the influence of conservative politicians on both sides of the Atlantic, and supported by a few academics, the so-called utilitarian goals of punishment were practically abandoned. Punishment, under the attractive, but deceiving, the label of '*just deserts*' continued to be meted out for the sole purpose of inflicting pain and suffering on offenders, who, more often than not, are victims themselves. Even the Scandinavian countries, whose

tolerance and readiness to forgive used to be the envy of other nations and who were the front-runners in penal reform, did not seem to be immune to the punishment wave that was sweeping the Western world. They reluctantly followed the popular trend and with no positive results to show for the heavy human, social and material sacrifices that were being made in the name of punishment (Fattah, 2000a).

Does present-day punishment serve utilitarian ends? Does it serve the interests of crime victims?

It is not difficult to show that punishment in the present day has no utilitarian purpose. It is punishment for the sake of punishment. It is punishment devoid of context, purpose or vision. Solid empirical research has shaken the intuitive faith in the deterrent effect of punishment, whether in crimes of violence or other types of crime (see Fattah, 1976). How effective is punishment in deterring or preventing crimes of negligence or recklessness? Does it make sense to punish strict liability offences in the absence of any empirical evidence showing that punishment can and does reduce the incidence of those offences? One has to wonder about the utility, or rather the futility, of imposing retributive sanctions, whether a prison sentence or a penal fine destined for the public treasury, on those guilty of unintentional offences? Wouldn't restorative justice solutions be a much better alternative to those retaliatory sanctions? How surprising it is, therefore, to hear both in the twentieth and twenty-first century, eminent scholars defending the penal philosophy of the eighteenth century. What could be more regressive than to try in this day and age to promote the notion of 'retributive justice' or to advance outdated sentencing principles such as '*just deserts*', when thousands of years ago, Greek philosophers like Plato, Aristotle and Socrates denounced vengeful punishment and insisted that punishment can only be inflicted to achieve utilitarian goals.

What redeeming value does '*just deserts*' have, and what useful or utilitarian purpose does it serve other than providing a euphemism for institutional revenge? As Taynor (1997: 255) accurately stated: "The current rhetoric of just deserts is a curiously abstract, formal doctrine, divorced from social context and from any vision of social objectives beyond 'law and order', which it does not obviously or easily achieve... If we divorce the notion of proportionate

penalties from social context and social purpose, we are left with little more than punishment (or as Christie (1982) reminds us, the graduated infliction of harm or pain) without any clear vision of what it is trying to achieve." (Taynor, according to Fattah, 2002: 308).

Proponents of '*just deserts*' who criticize the principles and practices of restorative justice for allegedly undermining the theological doctrine of retribution are not too different from Pope Pius IX. Pius IX in a '*Syllabus of Errors*' (published in 1864) condemned the development of what he called the 'false principles' of the Liberal Age, principles he believed were undermining the Catholic faith. Among the 'false principles' he cited was the 'freedom of religious thought and expression, freedom of conscience and the separation of Church and State'. How similar is his position to that of the high priests of '*just deserts*' who stubbornly defend an outdated, anachronistic and discredited doctrine? How similar is his position to that of those who stubbornly continue to support the archaic, barbaric and paganistic ritual of the death penalty, claiming that its abolition will undermine respect for law and order! Is it not too distressing for humanists, criminologists, and penal reformers to see how difficult it is to get the USA, the most advanced country in the world, to do away with this barbaric, primitive practice? To add to their continuing disappointments they were recently caught by surprise by an unexpected piece of news!

On June 15, 2021, Associated Press reported that President Joe Biden's administration is urging the U.S. Supreme Court to reinstate the death sentence for Boston Marathon bomber Dzhokhar Tsarnaev despite the president's vocal opposition to capital punishment. Justice Department lawyers wrote in court documents filed on June 14, 2021, that the Boston-based 1st U.S. Circuit Court of Appeals was wrong when it threw out the 27-year-old's death sentence last year over concerns about the jury selection process. One has to wonder about the motive for the Justice Department's persistent effort to overturn the Court of Appeals judgement. Could it be anything other than undisguised vengeance?

Surprisingly, many of those who oppose the notion of restorative justice and continue to demand retribution, even for non-violent crimes, have no problem accepting administrative or civil remedies for various types of corporate, white-collar and professional crimes, and voice no objection to the civil regulation of corporate wrongdoing. Unfortunately for society, most influential people—politicians, policy-makers, bureaucrats, and even scholars and

academics-prefer to live in the past and cling to the false security of conventional practices. Many suffer from misoneism, the fear of everything that is new or different. For them, every innovation is threatening, every new idea is a dangerous idea, and every new paradigm is an unwelcome change. This resistance to change, sad to say, is endemic in criminal justice circles. Worse still is the prevailing lack of vision, the reluctance or outright refusal to re-examine, re-evaluate and rethink the system's underlying values, principles and philosophy, or to contemplate a radical and sweeping reform.

Luckily, however, there are those few who are able to optimistically look into the future and envision something different, something far better, a humanitarian world without punishment, a free world without prisons and a peaceful world with much less suffering. A world where the commitment to freedom renders imprisonment, by definition, a cruel and unusual punishment. They envision a society where social norms and moral values are not coercively enforced but are readily accepted and willingly respected. They envision a state that does not take a life for a life, does not deliberately inflict pain on wrongdoers and does not treat those who violate existing laws as human waste or social junk. They envision a state that does not base its crime prevention policy on fear, threats and intimidation, a state that does not base its penal policy on elimination, segregation, incapacitation and incarceration.

Why is the retributive justice paradigm ethically reprehensible and morally indefensible? Is fair and just punishment feasible?

Whether one refers to the writings of classical retributivists like Kant and Hegel or contemporary retributivists such as H. J. McClosky, C. W. K. Mundle, or J. G. Murphy, they all insist that for punishment to be just it has to be efficacious, profitable and necessary. It also has to be within limits and proportional to the offence being punished. None of those conditions is met by the punishments being meted out by the criminal courts in our countries at present. It would be foolhardy to challenge, or to argue against, the overwhelming empirical and historical evidence and to maintain that punishment is effective. And it would simply be ludicrous to claim that punishment is profitable. Punishment might have been profitable at the time of penal servitude

or when convicts were forced to perform horrendous tasks in exchange for bread and water. Punishment cannot be profitable when the average annual cost of keeping an inmate in a Canadian maximum-security institution is close to \$100,000.

Is punishment ethical, is punishment necessary?

The onus of proof rests upon those who claim it to be; they are the ones who have to show that there is no viable alternative, that punishment is the only way or the best way. This is because punishment is the deliberate infliction of pain, and inflicting pain, as Christie (1982) pointed out, is a serious matter that is often at variance with cherished values such as kindness and forgiveness. And it is for this reason that philosophers, since ancient times, have industriously engaged their brains and exhausted their wits trying unsuccessfully to come up with some valid justification for punishment. As none of the conditions required by the philosophers and retributivists is being met, the inevitable conclusion is that the punishments that are daily dispensed by the criminal justice system are unjust, and thus cannot be ethically condoned or morally defended. And while the requirements of efficacy, profitability and necessity do not withstand any empirical test, it is the condition of proportionality that can never be met by punitive sanctions, particularly imprisonment.

Four decades ago, in an article published in the *Canadian Journal of Criminology* (Fattah, 1982), I went to great length to explain how impossible it is to make a prison sentence proportional to the offence being punished. And yet, imprisonment continues to be used as the primary means of retribution. This is even though it is impossible to rationally or equitably determine what prison term is a fair expiation for an attack on the property or to create a fair equitable balance between physical and sexual assaults and a given number of days, months or years in prison. For decades I have been hoping and waiting for a Supreme Court of Canada decision declaring that imprisonment, the deprivation of liberty, the locking up of human beings in cage-like cells, is cruel and unusual punishment. Alas, the declaration never came as if changing the 'prison' name converts it into a more humane institution. Or if by calling it a correctional facility instead of a dungeon makes incarceration less cruel and more palatable. It is the same logic that leads death penalty advocates to believe that changing the execution method will render the prac-

tice less shocking and more acceptable to those who are opposed to capital punishment.

The flagrant arbitrariness, capriciousness, and inequity of the just deserts model and analogous models

Despite well-meaning attempts to offer plausible rationalizations for the punishment response, such as '*the justice model*', '*the principle of commensurate deserts*', '*the presumptive sentence*', the arbitrariness of such models is both evident and inevitable. Yes, it is possible to grade various criminal offences according to their objective and/or perceived seriousness. However, to come up with a prison term equivalent to theft or robbery, to assault or rape, is inevitably arbitrary, capricious and despotic. As the inherent problem of equating the amount of deprivation of liberty with the degree of moral guilt of the offender, or with the extent of the harm done, has never been solved, the capricious determination of the length of imprisonment is left either to the arbitrariness of legislators or the discretion of sentencing judges, with all the disparities and inequities that ensue. That we continue to accept and apply a punishment that poses such insoluble ethical, fairness and equity problems is, sad to say, a clear indication that we are more committed to the justice principles of the eighteenth century than we are to the egalitarian and human rights principles of the twenty-first century.

Another insoluble problem inherent in retributive sanctions is that of proportionality. Suppose it is argued that punishment will be proportionate not to the seriousness of the offence but to the moral responsibility of the offender. Could this proposition serve as a basis for a more equitable system of punishment? The answer, needless to say, is a categorical NO. This is because the degree of moral responsibility of the offender, which is unique for every culprit, can never be quantified or measured. It is therefore a serious scientific error to advocate a sentencing system that supposedly will dispense varying dosages of punishment based on an abstract notion (moral responsibility) that is neither susceptible to quantification nor measurement (Fattah, 1992: 78). Nor is fairness and equality achieved when the determination of punishment is made solely on the basis of the nature and the seriousness of the offence being punished. It is neither fair nor equitable to give those found

guilty of identical or similar crimes identical prison sentences. The same prison term does not entail the same amount of pain and suffering, does not involve identical deprivations, and does not carry with it the same consequences to different offenders. The pains and consequences of imprisonment are far different even when offenders are kept in the same institution, in similar conditions, for the same length of time. As long as it remains impossible to measure the pains of imprisonment (Sykes, 1971) and to weigh the sufferings and deprivations resulting from it for each offender, the use of incarceration as a retributive sanction will never be justified in a democratic and just society. The inherent unfairness and arbitrariness of a sentencing system based on the questionable premise of just deserts were highlighted by Gabor (1998: 85) who pointed out that: "A sentencing system based on desert might not be so objectionable were commensurate or proportional sentences as readily quantifiable as justice-oriented sentencing guidelines suggest. These highly systematized schemes promote the illusion that there is a fairly precise penalty fitting each type of offence."

Like the philosophers of the classical school who were genuinely concerned with the abuses of the judicial system, proponents of models such as '*just deserts*', '*determinate sentence*', '*presumptive sentence*' thought of them as a possible remedy to the appalling sentencing disparities and as a way of introducing some degree of fairness and equity into an inherently unjust system. Those contemporary scholars, however, were guided by the same naive conviction that led classical thinkers to believe that only a system of fixed punishments would eliminate the injustices and inequities of the old regime. The attempt to revive the simplistic ideas of classical thinkers was evident in the report of the *Committee for the Study of Incarceration* in the USA (von Hirsch, 1976). Members of the Committee could not conceive of individualization without disparity and therefore retreated from the idea of individualized justice. Rather than suggesting solutions to the overwhelming problem of sentencing disparities, they opted instead for greater mechanization of justice. They simply chose to ignore a fundamental reality. They did not want to acknowledge that the basic problem of the system lies not in disparity but in having retribution as the goal of punishment. And that to achieve the abstract goal of retribution mechanized justice is neither fairer nor more equitable than discretionary justice.

What is wrong with those well-meaning legal scholars is their inability to envision a society that does not punish. Unfortunately, they are not alone in this thinking. The idea of doing away with punishment altogether is not acceptable even to most criminologists. However, there are still a few who believe that a punishment-free society is not only possible but is at hand and that it may come into being sooner than we think. In her presentation of a feminist vision of justice, Harris (1991: 94) daringly questioned the unshakeable faith in the inevitability and indispensability of punishment. She writes: "Indeed we need to question and rethink the entire basis of the punishment system. Virtually all discussions of change begin and end with the premise that punishment must take place. All of the existing institutions and structures - the criminal law, the criminal processing system, and the prisons - are assumed. We allow ourselves to entertain debates about rearrangements and reallocations within those powerfully constraining givens... The sterility of the debates and the disturbing ways they are played out in practice underscore the need to explore alternative visions. We need to step back to reconsider whether or not we should punish, not just to argue about how to punish."

Seeking true healing justice for crime victims: the limitations of the punishment response

Advocating punishment as the way of achieving justice for crime victims ignores an important empirical fact. Particularly in our industrialized, highly mobilized densely populated society, a large number of offenders, especially in property crimes, white-collar crimes and cybercrimes remain unknown. And among those who are known another high percentage are never caught and of those who are caught another percentage is neither charged nor convicted. The inability of law enforcement to deal with many new sophisticated forms of lawbreaking and highly technical modus operandi, coupled with the huge attrition in the criminal justice process means that a very high percentage of offenders escape legally prescribed punishment. What satisfaction do the victims of those offenders get? Actually, they get no satisfaction whatsoever, only frustration. Add to this substantial number of victims all those who have been taught from early childhood that retribution is the appropriate response to victimization and who rightly or wrongly feel that the sentence of the court

falls short of satisfying their yearning for justice. Not only do victims whose offenders have been sentenced to terms of incarceration often feel that the sentence does not meet their rightful expectations, but to add insult to injury, when the sentence is a monetary sanction the fine goes to the government. And if the court decides on an alternative to incarceration, the victim feels both betrayed and threatened by an offender who remains at large. In other words, whether the offender is not caught, is not charged or is not punished, or punished below the victim's wishes and expectations, victims are abandoned to fend for themselves and are left in the cold to suffer the effects and to cope with their own with the consequences of victimization.

Are crime victims vengeful, vindictive and bloodthirsty?

The demands for harsh punishments as a way of doing justice to crime victims lack any empirical support. The few studies that attempted to explore what victims want or expect from criminal justice (Hough, Moxon, 1985; Sessar, 1992; Strang, Sherman, 2003) show that victims are not as bloodthirsty or as vindictive as they are often portrayed in the popular media. Strang and Sherman (2003) found that victims are more focused on repairing and preventing the harm of crime, rather than on exacting a just measure of pain from offenders. The authors examined key claims about what victims want, and what the public thinks they should have, concerning the disposition of apprehended offenders. They offer evidence from randomized field tests comparing restorative justice to conventional justice. This evidence shows that victims say they get far more "justice", in their own terms, from restorative alternatives to court processes than they do from a court. Strang and Sherman further report that many victims are, in fact, quite "lenient" in their own views about sentencing. Large proportions of crime victims surveyed were willing to consider alternatives to imprisonment for their offenders if they can play a part in the way their case is handled. The authors maintain that victims' views on this subject in Britain, for example, have been very clear on this point and have remained remarkably stable over time. In victim surveys in both 1984 and 1998, about two-thirds were willing to countenance some sort of restorative or reparative response. In 1998, over 40% of British crime victims surveyed said they would have accepted the opportunity to meet their offender, and almost 60% of vic-

tims said they would have been willing to accept a reparative activity from their offender. A relatively influential factor in victim attitudes about meeting offenders was the extent to which the victim felt emotionally upset by the offence: those most affected in this way were the ones most likely to want to meet their offenders and were also the ones most open to reparation. If justice for crime victims is to move beyond being a merely hollow slogan, it has to be adequately defined, its objectives have to be made clear and every possible effort should be made to achieve those objectives.

Victim advocates maintain that their primary goal is to empower the victims who in recent history have lost any say in the justice process and the means to influence the final outcome. It is doubtful that anyone would object to, or take issue with, such a noble concern. But I fail to see how or in what way punishment whether harsh or mild achieves this laudable objective. Not only this but if the primary goal of social reaction to harmful, injurious actions is to make victims whole again, one has to wonder how this objective could be met by retributive punishment! In what way can punishment promote healing or facilitate closure? In what way does retaliation either by the incarceration of the offender or by making him pay a fine to the public treasury serve to or even contribute to making the victim whole again?

Is a non-punitive justice system possible? Is it viable?

Having been born and raised in societies where the primary response to crime and victimization is to punish those responsible, most victim advocates, just like the public at large, are unable to conceive of a non-punitive society. They have a hard time figuring out an alternative way of dealing with wrongdoing besides making the offender suffer. A harmonious, peaceful and constructive justice model is believed to be totally unfeasible. And yet, cross-cultural studies show that most societies that have not been influenced by monolithic religions such as Judaism, Christianity or Islam do not practise retributive punishment. They deal with conflicts, disputes and harmful acts in a constructive, peaceful, restorative manner. Any objective comparison of the methods of conflict resolution in those societies is bound to show that people who were derogatorily labelled by the missionaries as primitive, godless and uncivilized were superior to us in more than one respect. It is certainly to their credit that they used peaceful, non-violent and non-destructive modes for set-

tling disputes and for solving interpersonal and community conflicts. It is to their credit that they were able to realize the futility of punishment, the fact that it does not serve any useful purpose. They were more than cognizant of the detrimental effects of responding to violence with violence, of taking a life for a life or an eye for an eye, and this was long before Gandhi uttered his now-famous adage: "An eye for an eye would make the whole world blind"! Those labelled by the missionaries as "savages" realized early on how illogical, futile and unproductive it was to respond to harm by inflicting more harm or to try to alleviate the pain and suffering of the victim by making the offender suffer.

Is today's society willing to abandon the retributive justice paradigm? Is society ready for a paradigm shift?

It is incumbent upon researchers and professionals who are concerned about violence, about sexual abuse, who are trying hard to find the best ways of healing the psycho-trauma of victimization, and to alleviate both the short- and long-term effects of becoming a victim, to lead the fight against the notion of punishment, to highlight its futility, its deleterious effects on the prospects of healing the victim and rehabilitating the offender. Criminologists and victimologists have a duty to show that violence breeds violence and that the roles of victim and victimizer are not mutually exclusive but interchangeable. They are the ones who can demonstrate how yesterday's victims are tomorrow's victimizers and how today's offenders are yesterday's victims (Fattah, 1994). They are the ones who can educate an uninformed public about the interpersonal nature of crimes of violence, the family ties and the personal relationships that bind the vast majority of the perpetrators and victims of violent acts. They are the ones who can show how restorative justice can restore, preserve and reinvigorate those ties and those relationships that were perturbed by the offence. They are the ones who can show the positive aspects and beneficial effects of restorative justice practices. They are the ones who can help bring about the much-needed paradigm shift and help rid society of the medieval practice of punishment and the primitive notion of vengeance.

Conclusion

A conclusion usually provides a summary of the salient points made in the presentation together with a summary of the answers to the questions that were asked. The following conclusion will deviate from this general pattern. What it will do is reiterate the most important questions that were asked and which understandably were left without an answer. It is a reminder that those questions are begging to be scrutinized, debated, and hopefully meaningfully answered. So here are some basic questions: How is it that punishment has become synonymous with justice and that justice has become a euphemism for punishment? How is it that justice and punishment have become almost interchangeable terms? How is it that slogans such as '*justice for victims*' are invariably interpreted as demands for more and harsher punishments? Is punishment truly synonymous with justice? Are crime victims really bloodthirsty and totally obsessed with a quest for punishment? How could it be that punishment, the deliberate infliction of pain and suffering, the deprivation of liberty, or deliberately putting a human being full of life to death be called or perceived as justice and be seen as the most appropriate response to victims' sufferings? How is it that victims who, as Nils Christie said, are the primary owners of the conflict (Christie, 1977) whose property rights were usurped, and whose rightful dues paid to them in the form of "Wergeld" or composition were expropriated by the state, were led to believe that justice is vengeance and retaliation and that the harsher the punishment, the more just is the judgement? How is it that the theological and abstract notions of retribution, expiation, atonement and penitence became so entrenched in people's minds that no rational thinking, no scientific evidence, no economic crisis, no humanitarian endeavour seems to be capable of shaking such religious beliefs or lessening the incessant demands for punishment? How is it that punishment has become so universally accepted, extremely popular and so widely practiced that people and governments, even in the harshest economic times, are more than willing to waste billions and billions of dollars for no other reason but to inflict pain and suffering on those fellow citizens who have violated man-made laws?

Hopefully by reiterating those questions and offering them for reflection conference participants will be tempted to think about them and attempt to find the correct answers.

References

- Brown, D. (1989) *The Genesis of the Canadian Criminal Code of 1892*. Toronto: University of Toronto Press.
- Christie, N. (1977) Conflicts as Property. *British Journal of Criminology*, 1, pp.1-19.
- Christie, N. (1982) *Limits to Pain*. Oxford: Martin Robertson.
- Fattah, E. A. (1976) *Fear of Punishment: Deterrence*. Ontario: Law Reform Commission of Canada.
- Fattah, E. A. (1982) Making the Punishment Fit the Crime: The Case of Imprisonment. Problems Inherent in the Use of Imprisonment as a Retributive Sanction. *Canadian Journal of Criminology*, 1, pp. 1-12.
- Fattah, E. A. (1992) Beyond Metaphysics: The Need for a New Paradigm. On Actual and Potential Contributions of Criminology and the Social Sciences to the Reform of the Criminal Law. In: R. Lahti, K. Nuotio (eds.) *Criminal Law Theory in Transition: Finnish and Comparative perspectives*. Helsinki: Finnish Lawyers Publishing Company, pp. 64-101.
- Fattah, E. A. (1993) From a Guilt Orientation to a Consequence Orientation: A Proposed New Paradigm for the Criminal Law in the 21st Century. In: J. Welp, W. Kueper (eds.) *Beitrage zu Rechtswissenschaft*. Heidelberg: C.F. Muller Juristischer Verlag, pp. 771-792.
- Fattah, E. A. (1994) *The Interchangeable Roles of Victim and Victimizer*. Helsinki: HEUNI.
- Fattah, E. A. (1998) Restorative and Retributive Justice Models: A Comparison. In: E. A. Fattah, T. Peters (eds.) *Support for Crime Victims in a Comparative Perspective*. Leuven: Leuven University Press, pp. 99-110.
- Fattah, E. A. (1999a) Victim Redress And Victim-Offender Reconciliation In Theory And Practice. Some Personal Reflections. *The Hokkaigakuen Law Journal*, 1, pp. 155-182.
- Fattah, E. A. (1999b) From a Handful of Dollars to Tea and Sympathy: The Sad History of Victim Assistance. In: J. J. M. van Dijk, R. van Kaam, J. A. Wemmers (eds.) *Caring for Crime Victims: Selected Proceedings of the 9th International Symposium on Victimology*. Monsey: Criminal Justice Press, pp. 187-206.
- Fattah E. A. (2000a) How Valid are the Arguments Frequently Made Against Mediation and Restorative Justice? In: H. Giertsen (ed.) *Albanian and Norwegian Experiences with Mediation in Conflicts*. Oslo: Institute of Criminology.
- Fattah, E. (2000b) *Preventing Repeat Victimization as the Ultimate Goal of Victim Services*. Keynote address, Conference on Services for Victims of Crime, Melbourne, September 7-9, 2000.

-
- Fattah, E. A. (2002) From Philosophical Abstraction to Restorative Action: From Senseless Retribution to Meaningful Restitution. *Just Desert and Restorative Justice* revisited. In: H. J. Kerner, E. Weitekamp (eds.) *Restorative Justice: Theoretical Foundations*. Devon: Willan Publishing, Culmcott House, pp. 308-321.
- Fattah, E. A. (2019) *Restorative Justice: Society's Steady March Towards A Civilized Justice Paradigm*. Seattle: Kindle Direct Publishing.
- Gabor, T. (1998) Looking Back or Moving Forward: Retributivism and The Canadian Sentencing Committee Proposals. In: T. F. Hartnagel (ed.) *Canadian Crime Control Policy: Selected Readings*. Toronto: Harcourt, Brace & Co, pp. 537-546.
- Harris, K. M. (1991) Moving Into The New Millennium: Towards A Feminist Vision of Justice. In: H. E. Pepinsky, R. Quinney (eds.) *Criminology as Peacemaking*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 83-97.
- Hough, M., Moxon, D. (1985) Dealing with Offenders: Popular Opinion and the Views of Victims. Findings from the British Crime Survey. *The Howard Journal of Crime And Justice*, 3 pp. 160-175.
- Sessar, K. (1992) *Wiedergutmachung oder Strafen: Einstellungen in der Bevölkerung und der Justiz*. Pfaffenweiler.
- Strang, H., Sherman, L. (2003) Repairing the Harm: Victims and Restorative Justice. *Utah Law Review*, 1, pp. 15-42.
- Sykes, G. M. (1971) The Pains of Imprisonment. In L. Radzinowitz, M. E. Wolfgang (eds.) *Crime And Justice: The Criminal In Confinement*. New York: Basic Books.
- von Hirsch, A. (1976) *Doing Justice: The Choice of Punishments*. Report of the USA Committee For the Study of Incarceration. New York: Hill & Wang.
- Wootton, B. (1963) *Crime And The Criminal Law: Reflections of A magistrate And Social scientist*. London: Stevens and Sons.

EZZAT A. FATTAH*

Pravda za žrtve kriminaliteta: Da li je najzad došlo vreme za radikalnu promenu paradigme?

Kako to da je kazna postala sinonim za pravdu i da je pravda postala eufemizam za kaznu? Kako to da su pravda i kazna postali gotovo zamenljivi pojmovi? Kako to da se parole poput „pravda za žrtve“ uvek tumače kao zahtevi za većim i oštlijim kaznama. Da li je kazna zaista sinonim za pravdu? Da li su žrtve zločina zaista osvetoljubive i potpuno opsednute traženjem kažnjavanja? Zabrinjavajuće pitanje koje me je proganjalo tokom mog profesionalnog života, pitanje zbog kojeg sam proveo mnoge neprospavane noći pokušavajući da pronađem odgovor, glasi: Kako je moguće kaznu, tj. namerno nanošenje bola i patnje, lišavanje slobode ili namerno usmrćivanje ljudskog bića punog života, nazvati ili doživeti kao pravdu i smatrati najprikladnijim odgovorom za patnje žrtava? Kako to da su žrtve koje su, kako je rekao Nils Christie, primarni vlasnici sukoba (Christie, 1977) čija su imovinska prava uzurpirana, a koji su dobili naknadu štete u obliku „Wergeld“ ili oduzimanja imovine od strane države, navedene da veruju da je pravda osveta i odmazda i da je, što je kazna stroža, presuda pravednija? Kako to da su teološki i apstraktni pojmovi odmazde, iskupljenja, pomirenja i pokajanja postali toliko ukorenjeni u svesti ljudi da izgleda da nikakvo racionalno razmišljanje, nikakvi naučni dokazi, nikakva ekomska kriza, nikakvi humanitarni poduhvati nisu u stanju da poljuljaju takva verska uverenja ili umanje neprestani zahtev za kaznom? Kako to da je kazna postala toliko univerzalno prihvaćena, izuzetno popularna i tako široko primenjivana da su ljudi i vlade, čak i u najtežim ekonomskim vremenima, više nego spremni da potroše milijarde i milijarde dolara ni zbog čega drugog osim zbog nanošenja bola i patnje sugrađanima koji su prekršili zakone? Došao je trenutak da se zapitamo da li je društvo 21. veka prošlo društvenu, kulturnu i moralnu evoluciju koja čini paradigmu retributivne „pravde za žrtve“ zrelom za radikalnu promenu? Ovo su samo neka od složenih i teških pitanja na koja se traže odgovori i koja će biti razmotrena u ovom radu.

Ključne reči: pravda, žrtve, retributivna pravda, restorativna pravda.

* Dr Ezzat A. Fattah je osnivač i profesor emeritus, Fakultet za kriminologiju, Univerzitet Simon Fraser, Kanada. E-mail: ezzat_fattah@sfu.ca.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: Izazovi i perspektive

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 1, str. 27-51

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2201027D>

Originalni naučni rad

Primljeno: 28.2.2022.

Odobreno za štampu: 27.4.2022.

Afirmativno istraživanje i mogućnosti njegove primene u programima podrške žrtvama¹

MIRJANA DOKMANOVIĆ*

Afirmativno istraživanje (eng. *appreciative inquiry*) je inovativan pristup pokretanju pozitivnih društvenih promena u organizacijama, udruženjima i lokalnim zajednicama (Cooperrider, Srivastva, 1987), koji se uspešno primjenjuje širom sveta u menadžmentu, obrazovanju, zdravstvu i raznim drugim oblastima. Zasniva se na tezi da su ljudi i njihovi sistemi (zajednice, udruženja, organizacije, društva) heliotropični, odnosno, da se kreću ka pozitivnim zamišljenim vizijama budućnosti. Predmet ovog rada je predstavljanje ovog koncepta sa ciljem razmatranja mogućnosti njegove primene u oblasti u kojoj to još nije urađeno – u programima pomoći i podrške žrtvama. U prvom delu rada predstavljaju se filozofija, principi i faze afirmativnog istraživanja, u drugom delu primeri dobrih praksi, a u trećem delu potencijali, metode i očekivani ishodi primene ovog koncepta u programima pomoći i podrške žrtvama. Zaključuje se da bi radionice osnaživanja uz primenu afirmativnog istraživanja, kao dodatni sadržaj programa pomoći i podrške žrtvama, mogle doprineti njihovom posttraumatskom oporavku i razvijanju optimističkih očekivanja od budućnosti. Očekivani ishod primene je uspešno premoščavanje posledica viktimizacije, uz istovremeno postizanje ličnog razvoja i rasta. Rad ima za cilj da iz teoretske perspektive ispita mogućnosti primene afirmativnog istraživanja kao dopunskog sadržaja u programima podrške i pomoći žrtvama.

Ključne reči: afirmativno istraživanje, pozitivna psihologija, osnaživanje žrtve, posttraumatski oporavak.

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2022. godinu, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Dr Mirjana Dokmanović je naučna saradnica Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu. E-mail: mirjana.dok@gmail.com.

Uvod

Predmet ovog rada je predstavljanje afirmativnog istraživanja (eng. *appreciative inquiry*)² i ispitivanje mogućnosti njegove primene u programima pomoći i podrške žrtvama u cilju podsticanja njihovog posttraumatskog rasta. Afirmativno istraživanje je inovativni pristup pokretanju pozitivnih promena u organizacijama, udruženjima i lokalnim zajednicama (Cooperrider, Srivastva, 1987), koji se uspešno primjenjuje širom sveta u menadžmentu, obrazovanju, zdravstvu i drugim oblastima. Idejni tvorac ovog pristupa je David Cooperrider³, profesor Weatherschool of Management Univerziteta Case Western Reserve u Klivlendu, u Sjedinjenim Američkim Državama. Izvorište ovog koncepta je u istraživanju koje je Cooperrider sproveo tokom svojih doktorskih studija osamdesetih godina prošlog veka. Ispitivao je efikasnost upravljanja u zdravstvenim centrima putem intervjuisanja lekara na rukovodećim pozicijama. Umesto da ispituje šta funkcioniše, a šta ne funkcioniše u institucijama, što je uobičajeni pristup analiziranju efikasnosti organizacija, Cooperrider je podsticao ispitanike da pričaju o svojim uspesima. Rezultati istraživanja su bili neočekivani. Pokazalo se da intervjui vođeni na takav način ohrabruju ispitanike da govore o svojim iskustvima i momentima kada su bili najefikasniji i najinovativniji, a time su prebacili fokus istraživanja sa institucije u kojoj rade na sebe, svoja ponašanja, iskustva i vrednosti (Whitney, Trosten-Bloom, 2010: 78). U analizi dobijenih odgovora, Cooperrider se fokusirao na vreme kada je institucija bila na vrhu po uspešnosti i efikasnosti, te je ispitivao koji su to faktori (vrednosti, motivi i lični uspesi ispitanika) tada postojali. Nalazi istraživanja su potvrđili da su efikasnost i uspešnost jedne institucije, organizacije ili zajednice u najtešnjoj vezi sa ličnom motivisanošću i vizijama njihovih članova (AI Commons).

Nastavak istraživanja o afirmativnim praksama i pozitivnim pretpostavkama organizovanja i pokretanja društvenih promena doveo je do osmišljavanja inovativne strategije za unapređivanje i razvoj organizacija. Cooperrider i Srivastva (1987) su ovaj novi pristup razumevanju funkcionisanja organizacija

² Tačniji prevod ovog engleskog izraza bio bi „zahvalan upit”, „zahvalno ispitivanje” ili „upit sa uvažavanjem”. Međutim, s obzirom na to da se radi o jednom procesu istraživanja (u ovom slučaju, postignutih uspeha i pozitivnih dostignuća na koje je osoba ponosna), ovaj termin sam prevela kao „afirmativno istraživanje” kako bi bilo jasnije o čemu se radi. Reč „afirmativno” u ovom slučaju označava proces koji je usmeren na nalaženja dobrog i pozitivnog.

³ Videti: David Cooperrider, dostupno na: <https://www.davidcooperrider.com>, stranici pristupljeno 15.1.2022.

kao ljudskih sistema nazvali *appreciative inquiry* odnosno „afirmativno istraživanje“ ili „ispitivanje sa uvažavanjem (postignutih uspeha)“. Osnovna teza ovih autora je bila da organizacije nisu „problemi koji se moraju rešiti“, već su centri neograničene ljudske sposobnosti, te da ljudski sistemi rastu u smeru u kojem se istražuju (Cooperrider, Srivastva, 1987). Za razliku od konvencionalne metode razvoja ljudskih sistema koja počiva na rešavanju problema, afirmativno istraživanje polazi od uvažavanja unutrašnjih vrednosti čoveka i njegovih vizija budućnosti koje ga motivišu i pokreću u pravcu ličnog rasta. Koncept počiva na heliotropičnosti čoveka, odnosno, na tendenciji da se kreće ka afirmacijama i pozitivno zamišljenim slikama budućnosti. Promena paradigme je urodila primenom koncepta afirmativnog istraživanja koji je danas priznata metodologija i filozofija u oblasti organizacionih promena (AI Commons⁴).

Od objavljivanja svog originalnog rada 1987. godine, Cooperrider i Srivastva su organizovali niz radionica i obuka za primenu ovog koncepta što je dovelo do formiranja globalne mreže organizacija i praktikanata u ovoj oblasti.⁵ Jednostavna ideja o fokusiranju pažnje na pozitivnu viziju budućnosti prilikom odlučivanja šta raditi i kako delovati postala je metoda koja se danas primenjuje širom sveta radi podržavanja i osmišljavanja društvenih promena, unapređenja učenja, jačanja kapaciteta organizacija i podsticanja entuzijazma unutar ljudskih sistema. Afirmativno istraživanje se primenjuje u poslovnom sektoru, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, lokalnim zajednicama i vladinim institucijama (Annis Hammond, Royal, 1998; The Center for Appreciative Inquiry⁶; AI Commons). Koristi se u cilju unapređivanja kapaciteta korporacija kao što su Hewlett Packard, the BBC, US Cellular; međunarodnih organizacija (Ujedinjene nacije i United Religions); u sistemu obrazovanja i u neprofitnim organizacijama, kao što je World Vision (AI Commons). S obzirom da se radi o načinu razmišljanja, viđenja sveta i delovanja, afirmativno istraživanje se pokazalo uspešnim i u primeni u cilju ličnog razvoja pojedinca.

⁴ Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu>, stranici pristupljeno 15.1.2022.

⁵ Formirana je globalna zajednica pojedinaca širom sveta koji istražuju i praktikuju afirmativno istraživanje - AI Commons, Global AI Community. Dostupno na: https://appreciativeinquiry.champlain.edu/connect/global-ai-community/?wpv_aux_current_post_id=31958&wpv_sort_orderby=field-wpcf-last-name&wpv_sort_order=asc&wpv_sort_orderby_as=string&wpv_view_count=33183-TCPID31958, stranici pristupljeno 20.1.2022., kao i Centar za afirmativno istraživanje (The Center for Appreciative Inquiry). Dostupno na: <https://www.centerforappreciativeinquiry.net>, stranici pristupljeno 20.1.2022.

⁶ Dostupno na: <https://www.centerforappreciativeinquiry.net>, stranici pristupljeno 11.11.2021.

Ovaj rad ispituje da li se navedeni koncept može primeniti i u programima podrške i pomoći koje žrtvama pružaju službe za podršku, a u cilju podsticanja njihovog posttraumatskog rasta i osnaživanja. Ispituje se i kojim bi korisnicima programa podrške i pomoći ovakav pristup bio delotvoran i koje su to potrebe koje bi pre toga trebalo da budu zadovoljene.

Polazište rada je u idejama Vesne Nikolić-Ristanović izloženim u zaključku njene knjige *Od žrtve do pobednika: Viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam* (Nikolić-Ristanović, 2019: 226), koje se odnose na moguće pravce daljeg razvoja viktimološke teorije, prakse i aktivizma. Autorka primećuje da se pozicija žrtve kreće od pasivnog primaoca pomoći do samosvesnog građanina,⁷ ospozobljenog da se bori sa neizvesnošću koja prati svakodnevni život. U skladu sa tim, predlaže korišćenje tri termina koja odražavaju tri različita nivoa suočavanja sa viktimizacijom: *žrtva* (osoba koja je pretrpela viktimizaciju), *preživelika* (osoba koja je preživela viktimizaciju i koja se suočava sa njenim posledicama i aktivno pokušava da nađe izlaz i vrati se normalnom životu) i *pobednik/pobednica* (osoba koja se osnažila i oporavila od posledica viktimizacije) (Nikolić-Ristanović, 2019: 96). Autorkina vizija viktimologije pobednika podrazumeva društvenu prepoznatljivost potencijala pobednika koji bi bio prihvaćen i stavljen u funkciju postizanja stvarne promene ukupnog društvenog statusa viktimiziranih osoba (Nikolić-Ristanović, 2019: 226). Ovaj rad polazi od hipoteze da primena afirmativnog istraživanja ima potencijal da doprinese postizanju dugoročne pozitivne promene kod žrtava, odnosno posttraumatiskom rastu. U prilog tome govori i razvoj pozitivne viktimologije u kojem je fokus na osnaživanju žrtve putem jačanja njenih pozitivnih potencijala (Ronel, Toren, 2012). Ova perspektiva u oblasti viktimologije zasnovana je na ključnim postulatima i iskustvima pozitivne psihologije, na čemu je baziran i koncept afirmativnog istraživanja.

Rad se sastoji iz tri dela. U prvom su predstavljeni filozofija, principi i faze primene afirmativnog istraživanja, u drugom delu primeri dobrih praksi, a u trećem delu mogućnosti, metode i očekivani ishodi primene afirmativnog istraživanja u programima pomoći i podrške žrtvama. U zaključku se konstataže da primena ovog koncepta, kao dodatne ponude programa podrške i usluge žrtvama, ima potencijal da doprinese njihovom ličnom rastu i razvoju, ali pod određenim uslovima i prepostavkama. Rad ima za cilj da iz teorijske

⁷ Izrazi koji se koriste u ovom radu izraženi u gramatičkom muškom rodu podrazumevaju prirodni ženski i muški pol lica na koje se odnose.

perspektive ispita mogućnosti primene afirmativnog istraživanja kao dopunskog sadržaja u programima podrške i pomoći žrtvama.

Konceptualni okvir i filozofija afirmativnog istraživanja

Velika prihvaćenost i uspeh primene afirmativnog istraživanja u menadžmentu, razvoju organizacija i mnogim drugim oblastima može se objasniti filozofijom na kojoj počiva. Cooperrider i Srivastva (1987) tvrde, da pojedinci i njihove zajednice, organizacije i sistemi nisu „problemi koji se moraju rešiti”, već su centri neograničene ljudske sposobnosti i znanja. Ljudski sistemi rastu u pravcu onoga šta se ispituje. Prema tome, ako želimo da postignemo uspeh, poštovanje i pozitivne mogućnosti treba da tragamo za uspesima, poštovanjem i pozitivnim mogućnostima. Filozofija afirmativnog istraživanja se zasniva na tezi da su ljudi i njihovi sistemi (zajednice, udruženja, organizacije, društva) heliotropični, odnosno, da se kreću ka pozitivnim zamišljenim vizijama budućnosti.

Živimo u svetu kojeg stvaraju naše priče, naši razgovori (Cooperrider, 2021: 6). Stoga, promena počinje razgovorom, a priroda razgovora odrediće i prirodu promene. Primera radi, ako voditelj sastanka neke grupe (u preduzeću, organizaciji, udruženju i slično) uvek počinje razgovor pričom o problemima i pretnjama iz okruženja i o neuspesima prisutnih, atmosfera po pravilu postaje toksična i negativna, a grupa se tretira kao „problem koji se mora rešiti”. Prisutni se ne motivišu da učestvuju u razgovoru i u radu, naprotiv, oni se povlače i ostaju pasivni, a možda čak i u strahu od mogućih negativnih ishoda na poslu. Nasuprot ovakvoj situaciji, ako voditelj sastanka počne razgovor podsećanjem na uspehe grupe i isticanjem dobrih rezultata, ako govori o mogućnostima i šansama za postizanje novih dostignuća, to će motivisati ostale ne samo da se aktivno uključe u razgovor, već i da postižu uspehe. Razgovori koji motivišu na lični razvoj zasnovani su na inspiraciji, poštovanju, empatiji, poverenju i zajedničkom stvaralaštvu, a ova teza je u osnovi filozofije afirmativnog istraživanja.

Cooperrider i Whitney (1999; 2000: 3-27) su definisali pet principa afirmativnog istraživanja koji čine osnovu filozofije ovog vida društvene intervencije. To su: konstruktionistički princip, princip istovremenosti, poetski princip, princip anticipacije i pozitivni princip.

Konstruktionistički princip („reči stvaraju svetove“) se zasniva na teoriji društvenog konstruktivizma, prema kojoj se društvena stvarnost formira i održava putem jezika i komunikacije (Cram, 2010: 2). Prema ovoj teoriji, organizacije i društveni sistemi su rezultat ljudskog stvaralaštva, ili drugim rečima, kolektivne interakcije pojedinaca podstaknute njihovim znanjem, idejama i verovanjima. Shodno tome, promena njihovih znanja, ideja i verovanja menja i organizaciju, odnosno, društveni sistem.

Princip istovremenosti („istraživanje stvara promenu“) podrazumeva da proces istraživanja i proces promene nisu dva odvojena procesa, već jedan simultani proces. Prema Cooperrider-u (1990), istraživanje je istovremeno i intervencija koja uzrokuje promenu. Kao što se suncokret okreće prema suncu, tako se i pojedinci, organizacije i društveni sistemi kreću prema slici zamišljene budućnosti. Ovaj princip poništava mit po kojem mi prvo analiziramo, pa onda odlučujemo kakvu promenu želimo. Čak i najbezazlenije postavljeno pitanje izaziva promenu i to u smeru u kojem je usmerena pažnja istraživača, a seme promene je sadržano u prvom pitanju koje se postavi. Drugim rečima, promena počinje od trenutka postavljanja pitanja.

Poetski princip („mi biramo šta ćemo istraživati“) se odnosi na činjenicu da ljudi tumače društvo putem jezika koji nije samo slika sveta, već i vid društvenog delovanja. Ideje, priče i metafore podstiču delovanje zavisno od emocionalnog naboja i načina na koji se tumače. Organizacije i društveni sistemi su kao otvorene knjige, a njihova prošlost, sadašnjost i budućnost su izvori znanja i inspiracije. Istraživač se može opredeliti šta će proučavati: trenutke kreativnosti i inovativnosti ili trenutke stagnacije i neuspeha. Naš izbor šta ćemo proučavati određuje šta ćemo pronaći.

Princip anticipacije („slike inspirišu na akciju“) se može formulisati i kao samospunjavajuće proročanstvo. Ovaj princip je u skladu sa izrekom da je najbolji način da predvidimo budućnost da je stvorimo.⁸ Polazište je teza da je sudsina zajednice određena pozitivnom slikom budućnosti konstruisane na osnovu pojedinačnih vizija pojedinaca, koje imaju uticaja na dešavanja u sadašnjosti. Slično kao što projektor baca sliku na platno, tako i društveni sistemi i zajednice projektuju sebe na horizont očekivanja. Ukoliko su ta očekivanja snažna i zajednička ona se pretvaraju u stvarnost. Naša zamišljena slika

⁸ Ova izreka se pripisuje raznim ličnostima, između ostalih i predsedniku Sjedinjenih Američkih Država Abraham Lincoln-u, dobitniku Nobelove nagrade za fiziku Dennis Gabor-u i kompjuterskom istraživaču Alan Kay-u, američkom konsultantu Peter Drucker-u i dobitniku Nobelove nagrade za hemiju Ily Prigodine-u.

budućnosti oblikuje našu sadašnjost. Cooperrider (1990) ovo objašnjava *placebo efektom* u medicini, kao i efektom *Pigmaliona* koji dokazuje da stavovi koje učitelji imaju prema sposobnostima svojih učenika u velikoj meri utiču na njihove rezultate.

Pozitivni princip („pozitivna pitanja dovode do pozitivne promene“) polazi od iskustva da pozitivna promena zahteva pozitivne emocije, inspiraciju, zajedničku viziju željene promene, nadu i očekivanje da će se ona ostvariti. Stoga je formulisanje i postavljanje pitanja jedno od najuticajnijih načina delovanja, a što su pitanja pozitivnija, to više motivišu zajednicu da se kreće u pravcu promene.

Kao što se može zaključiti iz navedenih principa afirmativnog istraživanja, ovaj koncept počiva na snazi ljudske imaginacije i na pozitivnim aspektima ljudskog funkcionalizma, odnosno na pozitivnoj psihologiji. Svi mi imamo svoje vizije sebe, profesije, nacije i kulture kojoj pripadamo, imamo zamišljene slike naših mogućnosti i sposobnosti, kao i mogućnosti i sposobnosti drugih. Imamo zamišljene slike naše budućnosti. Te zamišljene slike budućnosti mogu da budu izuzetno snažan podstrek naše aktivnosti (da se krećemo u pravcu te vizije budućnosti), naročito ako je ta vizija formulisana pozitivnim terminima. U tome je snaga reči poznatih motivacionih govornika, kao što je bio Martin Luther King („*I have a dream...*“). Moć pozitivne imaginacije je ključni faktor u ljudskom delovanju što potvrđuju i pomenuti efekti *placeba* i *Pigmaliona*. Pored ovih efekata, tvrdnja o snazi pozitivne imaginacije se može ilustrisati primerima kao što je veza između negativnih emocija i bolesti. Uticaj emocija kao što su tuga, bes i strah na nastanak bolesti, razvoja depresije i prekida društvenih veza je široko potvrđen brojnim istraživanjima, kao i efekat zamišljanja pozitivnih slika u održavanju zdravlja (Ley, Freeman, 1984; Sheikh, 2003; A. Ulanov, B. Ulanov, 2008).

Pozitivno zamišljene slike budućnosti imaju toliku pokretačku snagu da predstavljaju zamajac mnogih kultura i civilizacija. Holandski sociolog Polak (1973) objašnjava uspon i pad kultura, usponom i padom vizija budućnosti. Skoro bez izuzetka, napredak svakog društva je bio prvobitno iskazan u vidu utopija. Mnoge utopije, na prvi pogled neostvarive vizije, našle su svoj put do realizacije. Mnoga dostignuća savremenog doba, kao što su emancipacija žena, sindikalni pokret, radnička prava, opšte obrazovanje ili socijalna zaštita, u začetku su bile utopijske zamisli (Polak, 1973: 138). Pozitivna slika budućnosti koju dele članovi jednog društva podstrekavaju je njegovog napretka, kao što je

nedostatak pozitivne vizije uzrok njegovog nazadovanja. Pozitivna vizija ima istu pokretačku snagu i kod pojedinaca. Kada se nađemo u teškoćama, manje su nam potrebne popravke i rešavanje problema, a više uvažanje, poštovanje i (re)afirmacije. Naši najvažniji resursi su imaginacija (mašta, sposobnost vizioniranja) i svest. Afirmativno istraživanje se, stoga, bitno razlikuje od konvencionalne metode razvoja putem rešavanja problema (Ilustracija 1). Naučeni i konvencionalni načini razmišljanja i analiziranja sputavaju našu imaginaciju, jer se bavimo analiziranjem problema. Proces usmeren na rešavanje problema obično se sastoji iz više faza: 1) otkrivanja problema; 2) analiza problema; 3) analiza mogućih rešenja, i 4) planiranje šta da se radi kako bi se rešio problem. U ovom konceptu, pojedinac (zajednica, organizacija, sistem) je problem koji se mora rešiti. Nasuprot tome, afirmativno istraživanje se zasniva na pretpostavci da je osoba (zajednica, organizacija, sistem) rešenje koje se prihvata. Faze primene ove metode su: 1) otkrivanje kada smo i u čemu najbolji; 2) vizioniranje šta može(mo) da bude(mo); 3) vođenje dijaloga radi otkrivanja šta bi moglo da bude, i 4) u poslednjem koraku ostvarujemo to što može(mo) biti.

Ilustracija 1. Odnos faza rešavanja problema i afirmativnog istraživanja

Kada se osoba, zajednica ili organizacija smatra „problemom koji se mora rešiti“ prema njoj se odnosimo kao da je pokvarena mašina, te joj je potrebna popravka. Popravljanje kvara će verovatno pokrenuti mašinu u pogon, ali neće od nje napraviti novu, bolju mašinu. „Popravka“ je često prepreka za nalaženje inovativnih i održivih rešenja. Afirmativno istraživanje preokreće ovu naviku rešavanja problema i pokazuje da je promena moćnija i efikasnija ukoliko ispitujemo šta je dobro, bolje i najbolje u predmetu ili fenu menu kojeg istražujemo i šta je moguće promeniti i unaprediti. Umesto na probleme i teškoće, pažnja se usmerava na afirmacije i uspehe koji podstiču optimizam, polet i veru u budućnost.

Afirmativno istraživanje se sastoji iz pet faza⁹ (Ilustracija 2): 1) definisanje; 2) otkriće; 3) vizija; 4) dizajn, i 5) sudbina.

Prvi korak u procesu je definisanje teme istraživanja - Šta ispitujemo? Precizno definisanje teme služi za pojašnjavanje svrhe i sadržaja pitanja kojim ćemo se baviti. U ovoj fazi vodeće pitanje je: „Koja je to tema na koju želimo da se zajedno fokusiramo?“ Tema treba da bude afirmativna i da motiviše na razgovor o željenoj budućnosti. Pomoćna pitanja putem kojih se traži tema ispitivanja fokusirana su na istraživanje vitalnih faktora organizacije, odnosno zajednice, koji su postojali u vreme kada je ona bila najefikasnija i najuspešnija. Ovo pitanje se koristi kako bi se otkrilo šta je organizacija, odnosno zajednica, radila dobro u prošlosti, odnosno, koji su to bili faktori koji su omogućili da radi dobro i uspešno. Tema se definiše pozitivnim izrazom.

Faza otkrića – Šta je najbolje od onoga što jeste? – Ova faza se zasniva na dijalogu, putem koga se otkrivaju faktori i vrednosti koji daju vitalnost zajednici, bez čega ona ne funkcioniše. Dijalog se koristi kako bi se prizvali u sećanje uspesi i snage zajednice, kao i periodi u kojima je najbolje funkcionsala i bila najvitalnija. U ovoj fazi ljudi između sebe dele svoje priče i vredna iskustva o vrhunskim dostignućima i razmatraju koje su to vrednosti koje najviše cene i koje žele da ostvare u budućnosti. Pažnja se usmerava na pozitivne mogućnosti (umesto na probleme i teškoće) i na one faktore koji su ih snažno motivisali i time omogućili postizanje zajedničkog uspeha. Ti faktori se mogu biti, primera radi, duh zajedništva, inovativnost, visok kvalitet, autentičnost,

⁹ Cooperrider i Srivastava su prvobitno definisali četiri koraka afirmativnog istraživanja i nazvali ih 4-D Cycle (Discovery /Otriće, Dream/Vizija, Design/Dizajn i Destiny/Sudbina). Naknadno su dodali inicijalnu fazu koja treba da prethodi celom procesu – definisanje predmeta istraživanja – koje će biti u fokusu intervencije. Opširnije videti u: Affirmative Topic, dostupno na: <https://www.davidcooperrider.com/wp-content/uploads/2011/04/the-affirmative-topic1.pdf>, stranici pristupljeno 25.1.2022.

polet, posvećenost i privrženost zajedničkom cilju. Faktori i vrednosti koje daju vitalnost zajednici otkrivaju se putem međusobnog intervjujsanja članova grupe koristeći „afirmativni upitnik“. To je upitnik koji sadrži set pitanja definisanih na način da podstaknu intervjujsanog da priča o svojim uspesima, dostignućima i vrednostima koje najviše ceni kod sebe i kod grupe.

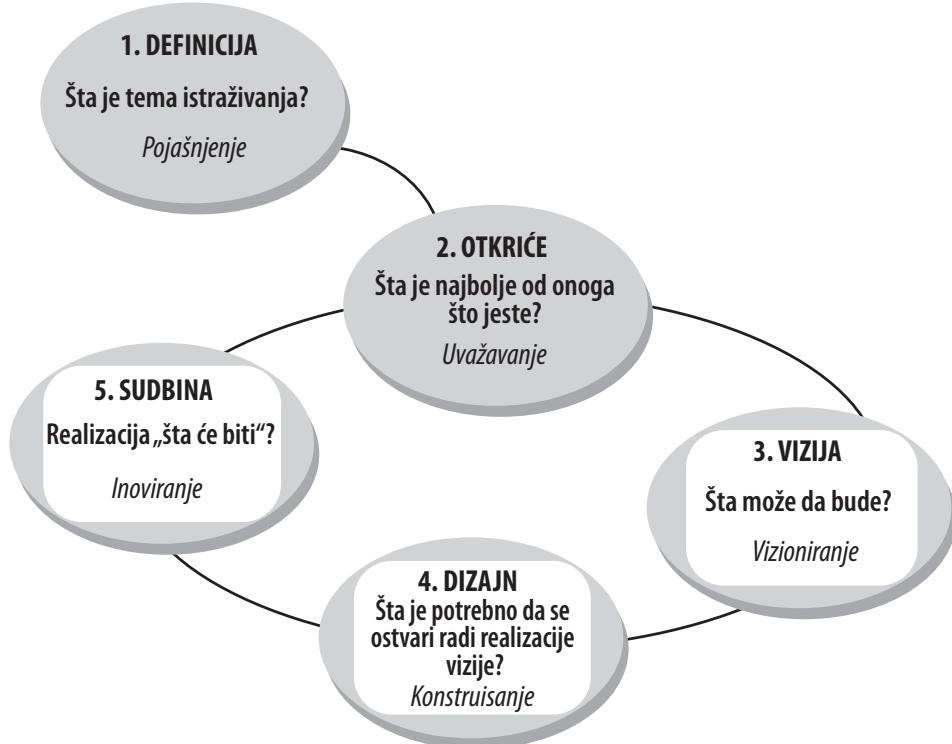
U fazi vizije - zamišljanje „Šta je moguće i primenljivo?“ – nakon što su članovi grupe otkrili, odnosno, prisetili se svojih prošlih uspeha i dostignuća, u otvorenoj raspravi zajednički vizioniraju sliku željene budućnosti. Oni se podstiču da zamišljaju šta bi mogli da budu i da osmišljavaju viziju svoje budućnosti koju bi želeli da ostvare. Nakon što su otkrili „šta je najbolje“, članovi grupe se podstiču da projektuju svoje pojedinačne vizije, snove i nade u zajedničku viziju budućnosti zajednice kojoj pripadaju. Putem dijaloga, oni se stimulišu da dođu do saznanja: „Da, to je taj ideal/vizija ka čemu težim“. Afirmativno istraživanje pomaže da se stvori dobra osnova za međusobnu podršku i razumevanje članova grupe. U ovoj fazi, putem razgovora i deljenja zamišljenih idealâ, jačaju se i društvene veze.

Faza dizajna – otkrivanje „Šta je potrebno da se ostvari radi realizacije vizije?“ – povezuje kreativnost sa vizioniranjem. Članovi grupe se podstiču da nalaze inovativne načine da se približe svom zamišljenom idealu budućnosti. S obzirom na to da su vizije zamišljene u prethodnoj fazi realne jer proizilaze iz iskustava, veliki je stepen vere i ubeđenja da će se one ostvariti. Upravo je zbog toga ovaj koncept pokretanja promena efikasan. Osoba, zajednica, odnosno grupa ne pokušava da ostvari nešto što je za nju nemoguće, već nastoji da stvori takve uslove koji će omogućiti da ponovo bude uspešna, kao što je to bila u prošlosti. Zato je ispitivanje prošlih uspeha i dostignuća važno. U ovoj fazi se konstruišu konkretne aktivnosti radi postizanja osmišljene vizije. Za uspešnu primenu aktivnosti bitno je da one predstavljaju izazov za onoga ko će ih realizovati. Iskustvo potvrđuje da su ljudi motivisani za delovanje ukoliko je postavljeni cilj provokativan i izazovan.¹⁰ Pored toga, bitno je da su predložene aktivnosti zasnovane na primerima i iskustvima koji ilustruju da je postizanje tog „ideala“ moguće.

Poslednja je faza sudbine – stvaranje onoga „šta će biti“. U poslednjem koraku afirmativnog istraživanja realizuju se aktivnosti osmišljene u prethodnoj fazi. Ovom fazom se zatvara pun krug, a produžavanje afirmativnog istraživanja ulaskom u novu fazu otkrića može proizvesti novu afirmativnu temu,

¹⁰ Što je planinski vrh viši, to veći izazov predstavlja njegovo osvajanje.

nastavak dijaloga i kontinuirano učenje. Nove teme i nove vizije mogu dovesti do preoblikovanja prvobitnog procesa, a time do napredovanja i usavršavanja.

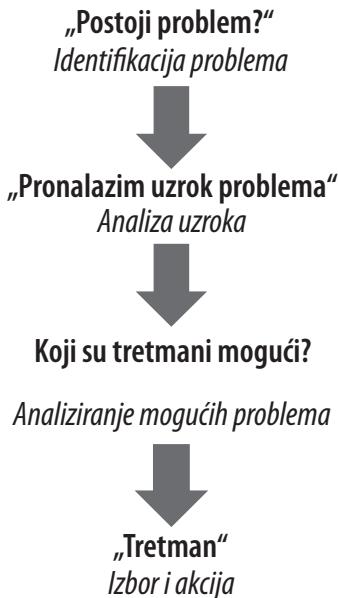
Ilustracija 2. Faze afirmativnog istraživanja

Što više se eksperimentiše sa primenom afirmativnog istraživanja, to se više pokazuje koliko je ovaj koncept radikalno pozitivan i suštinski različit od uobičajenog pristupa zasnovanog na rešavanju problema. U narednoj ilustraciji (Ilustracija 3) dat je uporedni prikaz primene ova dva koncepta na primeru iste teme iskazane negativnim terminom (bolest) i iskazane pozitivnim terminom (zdravlje) (Annis Hammond, Royal, 1998: 13).¹¹ Treba naglasiti da se ova dva koncepta međusobno dopunjaju, ne isključujući jedan drugog. Ispitivanje

¹¹ Navedeni primer „bolest/zdravlje“ ne odnosi se na pristup lečenju konkretnе bolesti od koje trpi osoba (iako se i tako može primeniti), već se radi o pristupu istraživanju jednog fenomena – o izboru da li ćemo proučavati bolesti ili zdravlje, odnosno šta činiti i kako se ponašati da bi bili i ostali zdravi. Primer ove dihotomije u odnosu prema istom fenomenu, fizičkom, psihičkom i mentalnom zdravlju, je klasična, alopatska medicina, koja proučava bolesti i prvenstveno se oslanja na lekove i hirurgiju, i istočnjačka ajurveda (na sanskritu: „nauka o životu“), koja je sveobuhvatni sistem proučavanja i zaštite zdravlja.

jednog fenomena iz teoretske perspektive, u ovom slučaju bolesti, može urodit održivijim ishodom i delotvornijim tretmanima lečenja i održavanja zdravlja, ukoliko bi se proces dopunio afirmativnim ispitivanjem o tome kako održavati zdravlje.

Rešavanje problema / bolest:

Afirmativno istraživanje / zdravlje:

Osnovna prepostavka:

Bolest je problem koji treba rešiti.

Osnovna prepostavka:

Zdravlje je rešenje koje se prihvata.

Ilustracija 3. Uporedni prikaz primene uobičajenog pristupa zasnovanog na rešavanju problema i afirmativnog istraživanja (Annis Hammond, Royal, 1998: 13)

Kako to Cooperrider i Pasmore (1991) primećuju, možemo proučavati bolesti ili zdravlje, rat ili mir, siromaštvo ili blagostanje, diskriminaciju ili jednakost. U svakom od ovih nabrojanih primera radi se o dvema stranama istog novčića, no veći su izgledi da će proučavanje jednog fenomena izraženog pozitivnim terminom doprineti kreativnjim, inovativnjim i održivijim ishodima. Razlog tome je pokretačka snaga koje pozitivne vizije budućnosti imaju u pogledu motivisanja ljudi da deluju.

Literatura o afirmativnom istraživanju ne sadrži uputstva o tome kako primeniti ovaj koncept u kriznim situacijama, kao što je to pandemija virusa

COVID-19. Kako bi odgovorila na ovu prazninu, Yildiz (2021) je istražila koje su karakteristike ovog pristupa naročito korisne u kriznim vremenima, kako se ovaj proces može modifikovati da bi odgovorio na situaciju izazvanu pandemijom i da li postoje neki organizacioni faktori koji mogu da olakšaju primenu afirmativnog istraživanja za vreme globalnih kriza. Autorka je zaključila da ono ima potencijal da se primeni i u kriznim vremenima, s obzirom na to da se zasniva na uvažavanju (*appreciation*) stvarnosti i složenosti svetske situacije (Yildiz, 2021). Za razliku od drugih pristupa organizacionim i društvenim promenama, afirmativno istraživanje ne etiketira iskustva kao „dobra“ ili „loša“, već ih samo identificuje da postoje. Druga komponenta ovog koncepta, ispitivanje odnosno istraživanje (*inquiry*), podrazumeva da teži ka otkrivanju iskustava i podstiče na razmišljanje o njima. U kriznim situacijama cilj bi bio da se pomogne zajednicama, organizacijama i grupama da prebrode neizvesnost i upravljuju krizom. U ovom slučaju, afirmativni upitnik koji bi se koristio u fazi „otkriće“ bio bi zasnovan na pitanjima kao što su „Šta ste ove nedelje uradili bolje nego prošle?“ ili „Kakav ste uspeh postigli ove nedelje?“. Ovakvim pristupom se mogućava da se kriza prihvati kao mogućnost za razvoj, a da se uspesi i neuspesi prihvate kao iskustva na osnovu kojih se uči (Yildiz, 2021: 69).

Primeri dobrih praksi

U ovom delu rada biće predstavljeno nekoliko primera dobrih praksi primene afirmativnog istraživanja i to u oblastima razvoja lokalne zajednice, obrazovnog sistema i socijalne zaštite.

Razvoj lokalne zajednice

Primer uspešne primene afirmativnog istraživanja u cilju razvoja lokalne zajednice je *Imagine Chicago* (Browne, 1998). *Imagine Chicago* je naziv projekta i udruženja koje je osnovala Bliss Browne, episkopalna sveštenica i bivša bankarka, 1992. godine u Čikagu, u Sjedinjenim Američkim Državama, radi podsticanja građana da aktivno učestvuju u formiranju zajednice koja će u potpunosti odgovarati njihovim vizijama, potrebama i interesima. Razmatrajući kako bi mogla da podstakne svoje sugrađane da budu društveno aktivniji, iskoristila je afirmativno istraživanje u formulisanju upitnika za seriju razgo-

vora i intervjeta koje je organizovala radi prikupljanja priča, nada i vizija građana o tome kako zamišljaju budućnost svog grada. Proces je bio zasnovan na međugeneracijskom dijalogu: mladi i stariji sugrađani su se međusobno intervjuisali kako bi istražili svoje vizije grada. Međugeneracijski dijalog je imao dva cilja: 1) da se otkrije koji su to faktori koji daju vitalnost zajednici, i 2) da se mladi, budućnost grada, podstaknu da realizuju aktivnosti koje su smislili. Kao rezultat ovog procesa nastalo je međugeneracijsko partnerstvo. Pored toga, zajedničko vizioniranje budućnosti svog grada eliminisalo je razlike koje su postojale između građana na osnovu starosne dobi, nacionalne pripadnosti, socijalnog statusa i drugih ličnih obeležja. Međugeneracijsko intervjuisanje je doprinelo da se mlade i starije generacije bolje razumeju.

Projekat *Imagine Chicago* urođio je i brojnim posebnim projektima koje su građani sami osmislili u cilju realizovanja svojih vizija. Pozitivne akcije su podstaknute na osnovu vrednosti i nade građana i time stvorene nove veze i motivi za zajedničko delovanje radi njihove realizacije. Afirmativno istraživanje je usvojeno kao moćan metod za razvoj mnogih organizacija. Uočen je i porast samopouzdanja i samopoštovanja kod svih učesnika u ovom procesu. Uspeh projekta *Imagine Chicago* podstaknuo je i druge zajednice da primene ovaj model u cilju razvoja zajednice, pa su tako nastali *Imagine Dallas* (Foster, 1998) i *Imagine South Carolina* (Stewart, Royal, 1998). Ovaj model je primenjen i u Srbiji 1998. i 1999. godine sa ciljem razvoja lokalne zajednice (*Zamisli Suboticu*), metropole (*Zamisli Beograd*) i šire zajednice (*Zamisli Vojvodinu*).¹²

Unapređenje sistema obrazovanja

Od mnogih primera korišćenja afirmativnog istraživanja u sistemu obrazovanja navodimo izradu strateškog plana fakulteta Harmony Union School

¹² Sva tri projekta je osmisnila i koordinisala autorka ovog rada koja je 1998. godine u Sjedinjenim Američkim Državama završila sertifikovanu obuku za primenu afirmativnog istraživanja *Global Excellence in Management Certificate Program in Global Change and Social Innovation*, pod rukovodstvom David Cooperrider-a i njegovih saradnika iz Case Western Reserve University. U projektu *Zamisli Vojvodinu* učestvovali su članice i članovi udruženja mladih, kulturnih asocijacija, ženskih organizacija i za razvoj zajednice iz Novog Sada, Pančeva, Zrenjanina, Kikinde, Subotice, Bećeja i Kanjiže. Bliss Browne, koordinatorka projekta i udruženja *Imagine Chicago*, bila je gošća ove neformalne mreže i rukovodila je procesom osmišljavanja kreativnih vizija budućnosti zajednice na radionici *Zamisli Vojvodinu* održanom 11-12. decembra 1998. godine u Novom Sadu.

District u Kaliforniji, Sjedinjene Američke Države.¹³ Po prvi put u izradu ovog planskog dokumenta bili su uključeni ne samo nastavnici i studenti, već i administrativno osoblje, roditelji i predstavnici okruga. Pošlo se od prepostavke da će inkluzivni i participativni proces doprineti ne samo unapređenju obrazovnog sistema u ovoj ustanovi, već i razvoju lokalne zajednice.

U prvoj fazi ovog procesa izrađen je upitnik radi ispitivanja koje su to vrednosti koje najviše cene svi navedeni akteri, te kako oni vide budućnost ove ustanove. Studenti su pitani da opišu ono što najviše cene kod nastavnika, kao i šta im pomaže u učenju. Nastavno i administrativno osoblje je podsticano da govori o tome na šta su najviše ponosni u svom radu i kada najbolje funkcionišu. Od roditelja i predstavnika lokalne zajednice je traženo da odgovore na šta se najviše ponose kada je reč o ovoj obrazovnoj ustanovi i kako vide sebe kao članove njenog šireg tima. Nakon što su prikupljeni odgovori svih ispitanika, u okviru narednih faza procesa (vizija i dizajn) organizovane su radionice na kojima su identifikovane ključne vrednosti fakulteta, definisana vizija za budućnost i postavljeni strateški prioriteti i mere za ostvarivanje te vizije. Na osnovu toga, izrađen je Strateški plan fakulteta za naredni period (2002-2005). Umesto na prevazilaženju problema i pretnji iz okruženja, planirane aktivnosti u cilju razvoja fakulteta bile su zasnovane na vizijama, nadama i vrednostima svih aktera kojih se taj razvoj tiče.

Afirmativno istraživanje je uspešno primenjeno i u cilju unapređenja timskog rada nastavnika u srednjoj školi u Holandiji 2011. godine,¹⁴ u razvoju rada sa decom u vrtićima¹⁵ i u podsticanju inovativnih načina angažmana mladih u lokalnim zajednicama.¹⁶

¹³ Al Commons. Harmony Union School District Strategic Plan (2002-2005). Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu/educational-material/harmony-union-school-district-strategic-plan-2002-2005/>, stranici pristupljeno 3.2.2022.

¹⁴ Al Commons. All About Change: Appreciative Team Building for Teachers in a Dutch School. Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu/story-of-impact/change-appreciative-team-building-teachers-dutch-school/>, stranici pristupljeno 2.2.2022.

¹⁵ Al Commons. An Appreciative Inquiry with Kindergarten and First-Grade Students. Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu/story-of-impact/appreciative-inquiry-kindergarten-first-grade-students/>, stranici pristupljeno 2.2.2022.

¹⁶ Al Commons. Choppin' It Up: Youth-Led Dialogues for Positive Change. Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu/story-of-impact/choppin-youth-led-dialogues-positive-change/>, stranici pristupljeno 2.2.2022.

Socijalni rad

Značajno je pomenuti i empirijsko istraživanje o primeni afirmativnog istraživanja u centrima za socijalni rad u Rumuniji. Cocojaru (2010) je sproveo eksperiment u centrima za socijalni rad primenjujući dva različita modela nadzora u deset posmatranih slučajeva u kojima je postojao rizik da roditelji napuste decu. U polovini slučajeva socijalni radnici su primenjivali klasični pristup nadzora zasnovan na rešavanju problema, a u drugoj polovini novi koncept zasnovan na afirmativnom pristupu. Eksperimentalni afirmativni pristup je primenjen u četiri faze. U prvoj fazi su se otkrivali najveći uspesi socijalnih radnika u odnosima sa njihovim klijentima, kada su procedure bile najefikasnije i najkorisnije, a pružena pomoć je doprinela bitnom poboljšanju položaja klijenta. U drugoj fazi su socijalni radnici zamišljali da je njihova pomoć bila uspešna u terminima kao da je to već ostvareno. U fazi programiranja su se osmišljavali planovi radi postignuća zamišljenih vizija iz prethodne faze. U poslednjem koraku ovog procesa su se definisale konkretne aktivnosti radi realizacije osmišljenih planova.

Nakon šest meseci intervencije, rezultati istraživanja su pokazali da je u svim slučajevima posmatrani rizik opao, ali je pad rizika bio znatno izraženiji tamo gde je primenjen afirmativni pristup. Na osnovu ovih nalaza Cocojaru (2010: 88-89) je zaključio da se principi afirmativnog istraživanja mogu prilagoditi i primeniti u profesionalnom bavljenju socijalnim potrebama i životnim teškoćama, kao i u upravljanju pojedinačnim slučajevima. Eksperiment je pokazao veći stepen korisnosti i efikasnosti u odnosu na klasični pristup fokusiran na probleme.

Prepostavke, metode i očekivani ishodi primene afirmativnog istraživanja u programima pomoći i podrške žrtvama

Afirmativno istraživanje se do sada nije primenjivalo u programima pomoći i podrške žrtvama. Međutim, skoro tridesetogodišnje uspešno iskustvo u primeni ovog koncepta u raznim sektorima, kao i činjenica da se zasniva na pozitivnoj psihologiji, ukazuju da ima osnova da se razmotri njegova primena i u ovoj oblasti. U ovom delu rada predstaviće se prepostavke, meto-

de i očekivani ishodi moguće primene afirmativnog pristupa u programima pomoći i podrške žrtvama, sa ciljem njihovog osnaživanja.

Pretpostavke primene afirmativnog istraživanja u radu sa žrtvama

Osnovni preduslov za primenu afirmativnog istraživanja u radu sa žrtvama je da se žrtva u potpunosti oporavila od preživljene traume. Koncept afirmativnog istraživanja ima za cilj otkrivanje unutrašnjih vrednosti, potencijala i afirmacija kao osnovu za osmišljavanje ličnih i kolektivnih vizija koje postaju „motor“ delovanja pojedinca ili grupe. Ovaj koncept ne može da zameni stručnu podršku i pomoć koje su žrtvi neophodne radi prevazilaženja traume, niti mu je to cilj. Nakon pretrpljene viktimizacije žrtvi je potrebna psihološka, medicinska, pravna i materijalna pomoć, emocionalna podrška i zaštita, kao i razumevanje zbog čega je povređena, izvinjenje i/ili pomirenje sa izvršiocem (Nikolić-Ristanović, 2019: 179-184). Naročito je bitno da joj se omogući da se oporavi od psihičkih i psihosocijalnih posledica viktimizacije kako bi se vratila normalnom, aktivnom životu. U ovom procesu, od pomoći je podrška porodice i drugih bliskih osoba, kao i stručnjaka i službi za pomoć i podršku žrtvama. Neretko, ovaj proces može da traje mesecima, pa čak i godinama nakon pretrpljene traume (Nikolić-Ristanović, 2019: 170). Smatra se da se žrtva psihički oporavila od viktimizacije ukoliko se oseća sigurna i osnažena u smislu jačanja poštovanja i samopouzdanja, uspostavila kontrolu nad svojim životom, uspostavila odnose poverenja sa drugima i ponovo se uključila u društvo kroz ponovno izgrađivanje pozitivne slike o sebi (Nikolić-Ristanović, 2019: 172).

Radionice osnaživanja uz primenu afirmativnog pristupa mogle bi doprineti bržem prolasku žrtve kroz proces osnaživanja, razvijanja optimističkih očekivanja od budućnosti i aktivnog uključivanja u društvo. Kome bi, dakle, ove radionice bile namenjene? Učesnici programa osnaživanja putem afirmativnog istraživanja treba da budu punoletne osobe. To mogu biti osobe koje su neposredno oštećene ili povređene, bez obzira na razlog stradanja: žrtve kriminaliteta u najširem smislu (žrtve krivičnih dela, prekršaja i kršenja ljudskih prava), žrtve elementarnih nepogoda, rata, bolesti i drugih nesreća. Učesnici programa treba da budu korisnici programa podrške i pomoći koje pružaju opšte i specijalizovane službe za žrtve. To su osobe koje su prešle iz faze žrtve u fazu *preživele*, prema terminologiji Nikolić-Ristanović (2019: 94-96); za učešće u programu afirmativnog istraživanja ključno je da je osoba uspešno prošla

početne faze oporavka, od viktimizacije i pretrpljene traume (prevazilaženje šoka i akutne reakcije na stres, poricanje i negacija viktimizacije, suočavanje sa njom i prihvatanje onoga što se dogodilo). Takvoj osobi program osnaživanja putem afirmativnog istraživanja bi mogao da doprinese da razvije optimistička očekivanja od budućnosti putem kolektivne podrške (date od strane grupe u programu) i osmišljavanjem pozitivne vizije sebe koja će je motivisati da ta opstiomistička očekivanja i ostvari. U programu mogu učestovati i žrtve u fazi *pobednika/pobednice*, odnosno osobe koje su se oporavile nakon aktivnog suočavanja sa posledicama viktimizacije. Njima bi afirmativno istraživanje moglo koristiti u vidu stimulisanja njihovog ličnog razvoja i rasta. Učešće u programu je dobrovoljno. Preduslov za primenu afirmativnog istraživanja u ovoj oblasti je obučenost osoblja koje će imati ulogu facilitatora radionica i voditi čitav proces.

Metode primene

Afirmativni pristup se zasniva na afirmativnim intervjuima i pričanju priča na način da se od svakog učesnika u procesu traži da podeli svoje uspehe i potencijale sa drugima. Zbog toga se ovaj pristup primenjuje u grupnom radu.¹⁷ U primeni u programima podrške i pomoći žrtvama poželjno bi bilo da grupa ima najmanje deset, a najviše dvadeset učesnika. Ovo bi bila optimalna veličina grupe koja bi omogućila stvaranje kolektivnog optimističkog duha i podrške. Energija grupe je od ključnog značaja za podršku pojedincima u osmišljavanju pojedinačnih vizija budućnosti i stimulisanje njihovog osećaja vrednosti, samopoštovanja i samopouzdanja.

Cilj prve faze radionice je da se otkriju uspesi, dostignuća, neispitani potencijali, inovacije, snage, mogućnosti, kompetencije, vrednosti, uvidi u dubinu duše i vizije moguće i željene budućnosti učesnika u procesu. Ispituju se i otkrivaju njihovi uspesi i dostignuća, i podstiču se da se prisećaju vremena kada su najbolje funkcionali i kada su dali najbolje od sebe. To se postiže primenom metode afirmativnog intervjuisanja. Učesnici se međusobno intervjuju u parovima, koristeći prethodno pripremljen upitnik. Upitnik je u ovom procesu od ključnog značaja, s obzirom na to da sadrži pitanja koja će intervjuisanu osobu usmeriti ka prisećanju i promišljanju svojih ličnih uspeha, vrednosti i talenata. Radi ilustracije, to bi bila sledeća pitanja:

¹⁷ Grupni rad podrazumeva jednog, dva ili više facilitatora, zavisno od veličine grupe, koji vode i usmeravaju radionicu.

-
- 1) Imajući u vidu Vaše celokupno životno iskustvo, prisetite se vremena kada ste se osećali najviše vitalnim, najviše „živim”. Zbog čega je to bilo vrhunsko iskustvo? Kako ste se tada osećali? Na koji ste svoj lični uspeh/dostignuće najviše ponosni? Šta je omogućilo taj uspeh/dostignuće? Koji su Vaši kvaliteti doprineli njegovom postignuću? Koji su spoljni faktori omogućili, odnosno, doprineli tom uspehu/pozitivnom iskustvu? Kako objašnjavate taj uspeh? Da li je još neko doprineo tom uspehu? Ako da, na koji način?
 - 2) Da pričamo malo o stvarima koje najviše cenite kod sebe, svoje porodice i svoje šire zajednice. Šta najviše cenite kod sebe kao ljudskog bića, prijatelja, roditelja, kćerke/ sina, sestre/brata, građanke/gradjanina...?
 - 3) Kada ste se najbolje osećali u svom bližem okruženju, na poslu? Šta je to omogućilo? Šta je tome doprinelo?
 - 4) Na kraju ovog razgovora, šta je najinteresantnije što ste sada otkrili kod sebe? Kako možete iskazati srž svoje priče u jednoj rečenici?

Cilj ovako strukturiranih pitanja je da učesnik radionice ponovo doživi uzbuđenje, ponos i osećaj iz vremena svog ličnog dostignuća, da se podstakne njegovo samopouzdanje da postane pobednik/pobednica i aktivni član zajednice koji nastavlja sa normalnim životom obogaćen za novi cilj koji mu daje pozitivni smisao.

Druga faza radionice je deljenje ličnih uspeha „otkrivenih” putem afirmativnog intervjuisanja sa ostalim članovima grupe. Facilitator bi pozvao svakog učesnika da predstavi grupi osobu koju je intervjuisao prepričavajući njenu priču, fokusirajući se na njena dostignuća i uspehe. Na ovaj način, članovi grupe međusobno dele svoje lične uspehe i time se stvara kreativna i motivišuća atmosfera za narednu fazu, osmišljavanje vizija željene budućnosti. Nakon što su svi učesnici ispričali priče osobe koju su intervjuisali, naredni korak bi bio da razmotre šta je bilo zajedničko svim ovim pričama, odnosno da se utvrdi koji su to faktori koji inspirišu i podstiču za kreativno i inovativno delovanje. U ovoj fazi facilitator ima aktivnu ulogu usmeravajući razgovor željenim tokom. U nastavku radionice, članovi grupe bi se usmerili da prvo pojedinačno razmotre kako mogu ponoviti doživljaj uspeha, koje su to veštine i sposobnosti koje imaju, a koje mogu iskoristiti da budu „pobednici”. Na osnovu tih spoznaja učesnici zamišljaju željenu viziju budućnosti i definisu cilj koji žele postići. Taj cilj treba da bude ostvarljiv, saglasan mogućnostima, sposobnostima i potencijalima osobe, ali istovremeno i da ima dovoljnu dozu izazova kako

bi bio privlačan i podsticajan. U ovoj fazi učesnici kroz razgovor dele zamišljene ideale i željene ciljeve, što doprinosi i jačanju međusobnih društvenih veza i formiranju buduće grupe za podršku. Nakon definisanja željenih ciljeva i vizija, članovi grupe formulišu inovativne i kreativne načine za njihovo ostvarivanje. Grupa može da se dogovori da se ponovo sastane posle izvesnog vremenskog perioda (na primer, nakon šest meseci), kako bi podelili svoja iskustva i pružili međusobnu podršku u daljem ličnom razvoju.

Očekivani ishodi

Očekivani ishodi primene afirmativnog istraživanja u programima podrške i pomoći žrtvama su sledeći: 1) podsticanje samopouzdanja i samopoštovanja žrtve putem otkrivanja novih i ohrabrujućih mogućnosti ličnog razvoja; 2) uspešno prevazilaženje posledica viktimizacije uz postizanje ličnog rasta; 3) osobe koje su se oporavile od pretrpljene traume dodatno se osnažuju putem razvijanja optimističkih vizija budućnosti i otvaranja novih mogućnosti za aktivno učešće u društvenom životu; 4) vizije i aktivnosti koje su osmišljene tokom radionice doprinose ne samo ličnom razvoju osobe, već i opštem blagostanju njenog okruženja i razvoju zajednice. Uspešni primeri oporavka od posledica viktimizacije putem primene ovog pristupa mogu postati dobar model post-traumatskog rasta i pozitivni primeri za druge osobe u sličnoj situaciji.

Primena afirmativnog istraživanja u ovoj oblasti predstavlja bi dopunu postojećih sadržaja i usluga organizacija koje se bave podrškom žrtvama. Taj dodatni kvalitet se obezbeđuje putem sledećih karakteristika afirmativnog istraživanja:

- Za razliku od metoda podsticanja ličnog razvoja na primerima drugih, primenom ovog koncepta lični razvoj se podstiče na sopstvenim primerima uspeha.
- Učesnici programa razmišljaju i pričaju o sebi kao o pobednicima. Time izgrađuju pozitivnu sliku sebe što je od velike važnosti za prihvatanje realnosti i potpuno uključivanje u društvo.
- Program afirmativnog istraživanja se realizuje putem rada u grupi. Učesnici se podstiču da dele sa drugima svoje lične priče, uspehe i pozitivna iskustva, čime se stvara prijateljsko okruženje i pozitivna atmosfera. Oni se ohrabruju da osmišljavaju pozitivne vizije budućnosti, zasnovane na njihovim aspiracijama, potencijalima i sposobnostima. S obzirom da su tako

osmišljene vizije realne, time su i veliki izgledi da budu ostvarene. Ovo doprinosi i razvijanju osećaja smisla i optimističkih očekivanja u budućnosti. Provokativno definisana vizija budućnosti dodatan je izazov i podsticaj za njeno ostvarivanje.

- Grupni rad doprinosi obnavljanju poverenja i odnosa sa drugima. Grupa postaje podrška pojedincima da istraju na putu do pobeđe i da ostanu pobednici. Rad u grupi putem deljenja ličnih priča i iskustava stvara pogodno tlo za razvijanje prijateljstva i partnerstva. To doprinosi osnaživanju i psihičkom oporavku žrtve.

Zaključak

Afirmativno istraživanje, inovativna strategija za pokretanje pozitivnih društvenih promena, ima potencijale da se primeni i u programima pomoći i podrške žrtvama u vidu dopunskog programa radi podsticanja njihovog ličnog rasta i razvoja. Radionica ovog tipa bi se mogla primeniti na žrtve raznih vidova viktimizacije (žrtve kriminaliteta, elementarnih nepogoda, rata, bolesti i drugih nesreća). Ključni je preduslov da su se one u potpunosti oporavile od pretrpljene traume. Radionice ovog tipa ne mogu da zamene stručnu podršku i pomoć koje su žrtvi neophodne radi prevazilaženja traumičnog događaja, niti im je to cilj. Program zasnovan na principima afirmativnog istraživanja mogao bi se primeniti kao dodatni sadržaj programima podrške i pomoći radi osnaživanja žrtve, razvijanja optimističkih očekivanja od budućnosti i njenog aktivnog uključivanja u društvo.

Svrha primene afirmativnog istraživanja u ovoj oblasti bila bi da dopuni postojeće programe podrške i pomoći žrtvama koje se nalaze u fazi posttraumatskog oporavka. Faze primene afirmativnog istraživanja su slične proučavanju za koje se zalaže pozitivna psihologija: fokusiranje na vredna subjektivna iskustva kao što su „blagostanje, zadovoljstva i satisfakcija (u odnosu na prošlost), nada i optimizam (za budućnost) i flow – stapanje sa aktivnostima i sreća (u sadašnosti)” (Seligman, Csiksentmihalyi, 2000: 5). Istraživanja su potvrdila doprinos pozitivne psihologije razvoju pozitivne viktimologije, te da su brojni elementi i intervencije koje predlaže pozitivna psihologija sastavni deo prakse orijentisane ka žrtvi (Vasiljević-Prodanović, 2015: 26). Ono što je novo jeste pomeranje fokusa sa doživljene traume na pozitivne elemente i snage

žrtve, a isto to čini i afirmativno istraživanje. Lični razvoj se podstiče na sopstvenim primerima uspeha, a osoba se motiviše da pronađe u sebi one vrednosti, motive i vizije koje će je stimulisati da postane pobednik/pobednica. To bi imalo i pozitivne socijalne i ekonomski efekte i na njenu porodicu i bliže okruženje, kao i na društvo. Ostaje da se vidi da li će ova teoretska razmatranja naći svoju primenu i u praksi.

Literatura

- Annis Hammond, S., Royal, C. (ur.) (1998) *Lessons from the Field: Applying Appreciative Inquiry*. Plano: Practical Press Inc. and Thin Book Publishing Co.
- Browne, B. (1998) Community Application – Imagine Chicago. U: S. Annis Hammond, C. Royal (ur.) *Lessons from the Field*. Plano: Practical Press Inc. and Thin Book Publishing Co., str. 77-89.
- Cocojaru, S. (2010) Appreciative Supervision in Social Work. New Opportunities for Changing the Social Work Practice. *Revista de Cercetare și Intervenție Socială*, 29, str. 72-91.
- Cooperrider, D. L. (1990) Positive Image, Positive Action: The Affirmative Basis of Organizing. U: S. Srivastva, D. L. Cooperrider (ur.) *Appreciative Management and Leadership*. San Francisco: Jossey-Bass, str. 91-125.
- Cooperrider, D. L. (2021) Introduction. U: J. Stavros, M. Stavros, C. Torres (ur.) *Conversations Worth Having: Using Appreciative Inquiry to Fuel Productive and Meaningful Engagement*. Berrett-Koehler Publishers, str. 1-11.
- Cooperrider, D. L., Pasmore, W. A. (1991) Global Social Change: A New Agenda for Social Science? *Human Relations*, 10, str. 1037-1055. <https://doi.org/10.1177%2F001872679104401002>
- Cooperrider, D. L., Srivastva, S. (1987) Appreciative Inquiry in Organizational Life. *Research in Organizational Change and Development*, 1, str. 129-169.
- Cooperrider, D. L., Whitney, D. (1999) *A Positive Revolution in Change: Appreciative Inquiry*. Taos: Corporation for Positive Change.
- Cooperrider, D. L., Whitney, D. (2000) *Appreciative Inquiry: Rethinking Human Organization toward a Positive Theory of Change*. Stipes: Champaign.
- Cram, F. (2010) Appreciative Inquiry. *MAI Review*, 1, str. 1-13.

-
- Foster, M. S. (1998) Community Application - Imagine Dallas. U: S. Annis Hammond, C. Royal (eds.) *Lessons from the Field*. Plano: Practical Press Inc. and Thin Book Publishing Co., str. 91-100.
- Ley, R. G., Freeman, R. J. (1984) Imaginacy, Cerebral Laterality, and the Healing Process. U: A. A. Sheikh (ur.) *Imagination and Healing*. New York: Baywood Publishing Company, Inc., str. 51-68.
- Nikolić-Ristanović, V. (2019) *Od žrtve do pobednika: Viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam*. Beograd: Prometej Graf.
- Polak, F. (1973) *The Image of the Future*. Amsterdam: Elsevier Sdentific Publishing Company.
- Ronel, N., Toren, T. (2012) Positive Victimology - An innovation or „More of the Same”? *Temida*, 2, str. 171-180. <https://doi.org/10.2298/TEM1202171R>
- Seligman, M., Csiksentmihahyi, M. (2000) Positive Psihologije: An Introduction. *American Pshychologist*, 1, str. 5-14. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0003-066X.55.1.5>
- Sheikh, A. A. (ed.). (2003) *Healing Images: The Role of Imagination in Health*. Amityville, New York: Baywood Publishing Company, Inc.
- Stewart, A., Royal, C. (1998) Community Application - Imagine South Carolina. U: S. Annis Hammond, C. Royal (ur.) *Lessons from the Field*. Plano: Practical Press Inc. and Thin Book Publishing Co., str. 103-113.
- Ulanov, A., Ulanov, B. (2008) *The Healing Imagination*. Einsiedeln: Daimon Verlag.
- Vasiljević-Prodanović, D. (2015) Pozitivna psihologija i njen doprinos razvoju pozitivne viktimologije. *Temida*, 1, str. 17-30. <https://doi.org/10.2298/TEM1501097V>
- Whitney, D. D., Trosten-Bloom, A. (2010) *The Power of Appreciative Inquiry: A Practical Guide to Positive Change*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.

Internet izvori

AI Commons. Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu>, stranici pristupljeno 15.1.2022.

AI Commons. All About Change: Appreciative Team Building for Teachers in a Dutch School. Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu/story-of-impact/change-appreciative-team-building-teachers-dutch-school/>, stranici pristupljeno 2.2.2022.

Mirjana Dokmanović Afirmativno istraživanje i mogućnosti njegove primene u programima podrške žrtvama

AI Commons. An Appreciative Inquiry with Kindergarten and First-Grade Students. Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu/story-of-impact/appreciative-inquiry-kindergarten-first-grade-students/>, stranici pristupljeno 2.2.2022.

AI Commons. Choppin' It Up: Youth-Led Dialogues for Positive Change. Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu/story-of-impact/choppin-youth-led-dialogues-positive-change/>, stranici pristupljeno 2.2.2022.

AI Commons, Global AI Community. Dostupno na: https://appreciativeinquiry.champlain.edu/connect/global-ai-community/?wpv_aux_current_post_id=31958&wpv_sort_orderby=field-wpcf-last-name&wpv_sort_order=asc&wpv_sort_orderby_as=string&wpv_view_count=33183-TCPID31958, stranici pristupljeno 20.1.2022.

AI Commons. Harmony Union School District Strategic Plan (2002-2005). Dostupno na: <https://appreciativeinquiry.champlain.edu/educational-material/harmony-union-school-district-strategic-plan-2002-2005/>, stranici pristupljeno 3.2.2022.

David Cooperrider. Dostupno na: <https://www.davidcooperrider.com>, stranici pristupljeno 15.1.2022.

David Cooperrider. Affirmative Topic. Dostupno na: <https://www.davidcooperrider.com/wp-content/uploads/2011/04/the-affirmative-topic1.pdf>, stranici pristupljeno 25.1.2022.

The Center for Appreciative Inquiry. Dostupno na: <https://www.centerforappreciativeinquiry.net>, stranici pristupljeno 11.11.2021.

Yildiz, M. (2021) Application of Appreciative Inquiry for Organizational Changes During the COVID-19 Pandemic. *AI Practitioner*, 4, str. 66-69. Dostupno na: <https://airpractitioner.com/wp-content/uploads/2021/11/aip-nov-21-ai-and-technology-voices-from-the-field.pdf>, stranici pristupljeno 9.2.2022.

MIRJANA DOKMANOVIĆ¹⁸

Appreciative Inquiry and Possibilities of Its Implementation in Victims Support Programmes

Appreciative Inquiry (AI) is an innovative methodology and a process for facilitating positive change in organizations, groups, and communities (Cooperrider, Srivastva, 1987). This approach has been successfully implemented worldwide in management, the non-profit sector, health care, education, community development and other fields. Problem-solving gets replaced with innovation and by identifying the positive core that gives life to an organisation, a group, or a community when it is vital, effective, and successful. The concept is based on the heliotropic principle: that people move toward those things that give them energy and life. AI starts from the inquiry of the inner values of an individual and his/her positive images of the future that motivate and drive him/her towards affirmations and positive visions of the future.

This paper considers the possibilities of implementation of AI in the field in which it has not been applied so far: in victims' support programmes. The first part of the paper presents the principles, methodology, and phases of AI. Examples of good practices are presented in the second part of the paper. The third part introduces possibilities, methods, and expected outcomes of the implementation of AI in victims' support programmes. The author concludes that AI has great potential to be implemented in victims' support programmes as an additional programme for their empowerment and envisioning optimistic expectations in future. It is expected that AI workshops would empower victims to successfully overcome the consequences of victimisation and achieve personal growth at the same time. The paper aims to consider the potential of AI regarding its implementation as additional content in victims' support and assistance programmes.

Keywords: appreciative inquiry, positive psychology, victims support programmes, victim's empowerment, posttraumatic recovery.

¹⁸ Dr Mirjana Dokmanović is a Research Associate at the Center of Legal Research, the Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia. E-mail: mirjana.dok@gmail.com.

Žrtve i savremeni društveni kontekst: Izazovi i perspektive

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 1, str. 53-78

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2201053V>

Pregledni rad

Primljeno: 17.2.2022.

Odobreno za štampu: 18.4.2022.

Fišing kao oblik prevare i krađe identiteta u zdravstvu: Viktimizacija za vreme trajanja pandemije COVID-19

VIDA VILIĆ*

Komunikacija online i korišćenje društvenih mreža nesumnjivo predstavlja conditio sine qua non u vreme pandemije kada se zahteva poštovanje niza preventivnih mera. Fišing aktivnosti neovlašćenih korisnika u vreme pandemije najviše su ugrozile sigurnost poverljivih podataka prikupljenih u oblasti zdravstvene zaštite, obrazovnih ustanova, privrede i bankarstva, kada se čeka da korisnik kompromituje svoj digitalni identitet i objavi svoje podatke. Predmet rada je predstavljanje nekih od najčešćih fišing prevara i krađe identiteta u oblasti zdravstvene zaštite, pružanja zdravstvenih usluga, nabavke lekova i vakcina protiv koronavirusa, koje su zabeležene u svetu od početka pandemije. Ovakve fišing prevare značajno doprinose daljem širenju panike od zloupotrebe medicinskih podataka zaraženih osoba i njihovih kontakata. Cilj rada je da ukaze na najčešće oblike viktimizacije koji su se pojavili širom sveta kao posledica kršenja sajber bezbednosti usled zlonamernih hakerskih napada tokom pandemije COVID-19. Poseban akcenat je stavljen na upoznavanje sa „pandemijskim“ sajber opasnostima, kao i načinima za sprečavanje ove vrste viktimizacije.

Ključne reči: fišing, COVID-19, sajber bezbednost, pravo na privatnost, zdravstvena zaštita.

* Dr Vida Vilić je naučna saradnica, pomoćnica direktora za pravne poslove na Klinici za dentalnu medicinu, Niš. E-mail: vila979@gmail.com.

Uvod

Bezbednost podataka „ima za cilj da osigura da se sve lične informacije koje se prikupljaju, koriste ili čuvaju budu zaštićene od neovlašćene upotrebe“ (RBC Corporate Governance and Responsible Investment Team, 2020: 1). Zbog pandemije korona virusa i činjenice da je veći deo sveta u karantinu, drastično je porastao procenat stanovništva koji se okrenuo internetu kao mestu za pronalaženje informacija ili rad od kuće.

Pandemija koronavirusa utiče na sve segmente života ljudi širom sveta. Zbog rizika po zdravlje ljudi u potpunosti je izmenjena njihova neposredna komunikacija i većina radnih aktivnosti i kontakata odvija se uz pomoć kompjutera i mobilne telefonije. Pozitivne strane ovakvog načina komunikacije nesumnjivo su očigledne i neophodne, ali su otvorile put i novim oblicima viktimizacije usled nesigurnih protokola za slanje mejlova, neadekvatnog nivoa zaštite privatnosti, nedovoljne infomacione bezbednosti, postojanja tzv. sigurnosnih rupa i korišćenja istih uređaja i digitalnih servisa za poslovnu i privatnu svrhu. Istovremeno, zaposleni koji koriste internet od svojih kuća i javne internet mreže kako bi pristupili svojim zvaničnim resursima, stvorili su novi niz bezbednosnih izazova, pošto pitanje privatnosti ostaje ignorisano usled pandemije COVID-19 (Vilić, 2021: 158). Zlonamerne hakerske fišing aktivnosti u vreme pandemije najviše su ugrozile sigurnost poverljivih podataka prikupljenih u oblasti zdravstvene zaštite, obrazovnih ustanova, privrede i bankarstva, kada se čeka da korisnik kompromituje svoj digitalni identitet i objavi svoje podatke.

Komunikacija *online* i korišćenje društvenih mreža nesumnjivo predstavlja *conditio sine qua non* u situaciji kada se zahteva poštovanje niza preventivnih mera, uključujući i rad zaposlenih od kuće, *online* nastavu u školama, zabranu okupljanja i slično. Internet je postao nezamenljiv i veliki broj vesti o temama koje sve nas interesuju, uključujući i koronavirus, stiže do nas putem interneta. Nemoguće je utvrditi tačan procenat lažnih vesti i poluinformacija koje svakodnevno stižu do nas preko društvenih mreža ili raznih „informativnih“ portala. Uznemirujući podaci, šokantni prizori, glasine, vrebaju sa društvenih mreža i iz lančanih poruka koje šalju prevaranti. Priče o čudotvornom leku, lažna sveđočenja izlečenih koji nisu ni bili bolesni, netačne informacije o preventivnim merama i zaštiti – sve to može naneti veliku štetu ne samo lakovernim, već i ljudima koji su uplašeni virusom.

Pandemija COVID-19 nastavlja da „značajno ohrabruje napore sajber-kriminalaca na fišing i prevare” (Warburton, 2020), što rezultira povećanjem incidenta fišinga širom sveta za 220% u poređenju sa godišnjim prosekom (Warburton, 2020). Fišing predstavlja vrstu krađe identiteta korišćenjem elektronske pošte, a manifestuje se slanjem elektronske poruke korisniku, u kojoj se ukazuje da poruku šalje legitimno pravno lice ili ovlašćeno lice, tražeći lične, poverljive i privatne informacije (Vilić, 2019: 44). Fišing napadi putem elektronske pošte su na evropskom nivou od kraja februara 2020. godine porasli za preko 600% zbog pandemije koronavirusa (ENISA, 2020). U aprilu 2020. godine, bezbednosni operativni centri firme CGI blog su objavili da je na svetskom nivou zabeležen porast od 30000% pretnji povezanih sa COVID-19, uključujući slanje fišing elektronskih poruka i zlonamernih programa, kao i postojanje zlonamernih internet sajtova (CGI blog, 2020). Google je objavio podatak da su za samo nedelju dana tokom aprila 2020. godine Gmail skeneri širom sveta blokirali oko 18 miliona lažnih mejl poruka i mejl poruka koje sadrže zlonamerni softver koji je koristio temu COVID-19 kao mamac (Informacija, 2020). Digital Shadows izveštava da mračna tržišta na internetu (*dark web* tržišta) reklamiraju komplete za blokiranje zlonamernih COVID-19 programa, čija se cena kreće u rasponu od 200 do 700 dolara, pri čemu i sami ti programi sadrže zlonamerni prilog u elektronskog pošti (Swinhoe, 2020).

Elektronski poštanski sandučići širom sveta dobijaju veliki broj lažnih mejlova na temu COVID-19, koji nude lekove, vakcine ili neverovatno važne informacije o pandemiji. Najčešće su to fišing napadi putem aplikacija za razmenu poruka (WhatsApp, Facebook Messenger), a svima im je zajedničko to što traže od korisnika da preduzmu neku akciju – da pruže lične podatke ili prate link do kritične destinacije na internetu.

Kada su u pitanju fišing elektronske poruke koje su vezane za COVID-19, jedan od razloga njihovog slanja može da bude prikupljanje lažnih donacija koje se vezuju za lažnu internet stranicu Svetske zdravstvene organizacije, ali i za prikupljanje akreditiva i isporuku zlonamernog softvera, kako bi se ukrale lozinke i podaci sa ličnih računara korisnika koji će se dalje iskorišćavati. Plasiranje zlonamernih kompjuterskih programa je druga masovna aktivnost neovlašćenih korisnika tokom pandemije. Izuzetno veliki broj ovakvih napada dolazi preko zlonamernih kopija različitih aplikacija koje sadrže informacije i mape o širenju koronavirusa ili nude neke druge informacije vezane za

pandemiju. Zbog navedenog, stručnjaci su nas upozorili da se ne suočavamo samo sa pandemijom, već i sa sajber „infodemijom“ (Milutinović, 2020).

Predmet ovog rada je predstavljanje nekih od najčešćih fišing prevara i krađe identiteta u oblasti zdravstvene zaštite, pružanja zdravstvenih usluga, nabavke lekova i vakcina protiv koronavirusa, koje su zabeležene u svetu od početka pandemije. Fišing prevare koje će biti predstavljene u radu značajno doprinose daljem širenju panike od zloupotrebe medicinskih podataka zaraženih osoba i njihovih kontakata. Cilj rada je da ukaže na najčešće oblike viktimizacije koji su se pojavili širom sveta kao posledica kršenja sajber bezbednosti usled zlonamernih hakerskih napada tokom pandemije COVID-19. Poseban akcenat je stavljen na upoznavanje sa „pandemijskim“ sajber opasnostima, kao i sa mehanizmima za izbegavanje ove vrste viktimizacije.

Osnovni podaci o fišingu

Kao što je već navedeno, fišing predstavlja vrstu krađe identiteta korišćenjem elektronske pošte koja se sastoji u slanju elektronske poruke korisniku, u kojoj se ukazuje da poruku šalje legitimno pravno lice ili ovlašćeno lice, tražeći lične, poverljive i privatne informacije (Vilić, 2019: 44). Osim toga, fišing je vrsta prevare u kojoj sajber napadač, predstavljajući se kao institucija ili kompanija od poverenja, pokušava da dobije važne informacije od korisnika, bilo da se radi o brojevima kreditnih kartica ili podacima za prijavu na odeđene sajtove, ili pokušava da zarazi računar primaoca putem priloga koji sadrži zlonamerni kod (Mihajlović, 2021).

Fišing funkcioniše putem šema socijalnog inženjeringu, koje predstavljaju metod dovođenja žrtve u situaciju da se otkrivaju određene poverljive informacije osobama koje nisu ovlašćene da ih poznaju, što je prvobitno zadatak obmanjujućih ili lažnih mejl poruka i „hakovanih“ sajtova, koji su osmišljeni da „nateraju“ korisnika da da određene lične, privatne i identifikacione podatke (Prlja, Ivanović, Reljanović 2011: 116). U toku pandemije koronavirusa, neovlašćeni korisnici koriste strah i konfuziju da šire računarske viruse. Kako je ovaj fenomen počeo da bude sve vidljiviji i zastupljeniji, BBC je počeo da prati neke od prevara posredstvom elektronske pošte koje su prijavile organizacije za sajber bezbednost (Tidy, 2020). Uočeno je stotine različitih kriminalnih radnji sa milionima poslatih lažnih elektronskih poruka. Drastičan porast sajber i

elektronske komunikacije (CISION PR Newswire, 2020), pruža više mogućnosti za fišing napade i za različite lažne zahteve. Istraživanja u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) su pokazala da je čak „jedan od pet ispitanika primio fišing email u vezi sa COVID-19“ (CISION PR Newswire, 2020).

Fišing kampanje i krađe identiteta online koje se oslanjaju na aktuelne vesti nisu nova pojava, ali stručnjaci za bezbednost informacija kažu da je porast napada u vezi sa COVID-19 drastično povećan od 2020. godine. Sajber napadači su uglavnom bili aktivni u krađi ličnih podataka pojedinaca, kako u industriji, tako i u zdravstvu, osiguravajućim kompanijama, bolnicama i fabrikama. Poruke koje se šalju uglavnom izgledaju sasvim identično porukama koje šalju neke zdravstvene ili vladine institucije, a u njima se nalazi hitan poziv na određenu akciju ili imaju za cilj širenje panike na taj način što se lažno predstavljaju kako bi obmanule korisnike da poveruju i da kliknu na link ili prilog dostavljen uz poruku i da slede uputstva navedena u poruci, bez da razmišljaju o posledicama koje mogu da imaju.

Najveći broj napadača namerno koristi neka brendirana imena ili imena državnih ili zdravstvenih institucija u svojim elektronskim porukama koje služe za fišing, jer tada njihove poruke i zahtevi izgledaju uverljivije. Tokom 2020. godine do danas, skoro 52% fišing sajtova je bilo sakriveno iza poznatih brendova kao što su Paypal, Apple, WhatsApp, Microsoft Office, Netflix, i Instagram (Warburton, 2020). Istraživači su otkrili da je od 1,2 miliona novoregistrovanih domena koji sadrže ključne reči vezane za COVID između marta i aprila 2020. godine, najmanje 86600 domena klasifikovano je kao rizično ili zlonamerno (Swinhoe, 2020). Većina ovih poruka ima prizvuk hitnog poziva na akciju ili pokušavaju da šire strah. Lažne stranice izgledaju autentično i slično onim „pravim“, zbog čega žrtva veruje da radi pravu stvar, doprinoseći humanitarnom cilju koji je naveden u poruci.

Hakerima koji se bave neovlašćenim prisvajanjem ličnih podataka korisnika interneta pandemija je omogućila još jedan od načina kako da prevare internet javnost i korisnike, slanjem zlonamernih elektronskih poruka koje navodno sadrže relevantne informacije u vezi sa koronavirusom i čijim otvaranjem se preuzima zlonamerni softver. Klikom na priloženu vezu ili prilog, sajber kriminalcima se omogućava da preuzmu kontrolu nad računaram i uskladištenim ličnim podacima, da evidentiraju ili pristupe ličnim podacima i finansijskim podacima, što može dovesti do krađe identiteta. Primećeno je da se većina ukradenih podataka i lozinki koristi u roku od četiri sata od tre-

nutka kada je žrtva prevarena (Warburton, 2020), kako bi se umanjila mogućnost pravovremenog reagovanja na planu sprečavanja posledice koja može da nastupi.

Prema podacima Nacionalnog centra za prevenciju bezbednosnih rizika u IKT¹ sistemima Republike Srbije (CERT)², prva fišing kampanja registrovana je u marta 2020. godine zloupotrebom informacija u vezi sa virusom COVID-19. Tokom maja i oktobra 2020. godine, fišing kampanje su bile usmerene na klijente nekoliko banaka u Srbiji, kao i na Institut za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović Batut“. Sve ove fišing kampanje bile su realizovane tako što su hakeri slali internet korisnicima mejlove koji su od primaoca zahtevali da ili unese korisničke podatke ili da preuzme prilog koji je sadržao zlonamerni kod koji se pokreće u pozadini računarskog sistema (Mihajlović, 2021).

Oblici fišing napada vezanih za pandemiju

Od izbijanja pandemije, zdravstveni, državni i obrazovni sistemi postali su nove glavne mete zlonamernih hakera. Prevaranti koriste priliku da ukradu lične podatke, finansijske podatke, kao i medicinske podatke korisnika interneta, koji veruju da su elektronske poruke koje su im poslatе istinite i koji žele da saznaju što više o pandemiji, kao i da se informišu o zaštiti i mogućem načinu zdravstvenog zbrinjavanja usled i tokom trajanja infekcije COVID-19. Lake (2020) i Tressler (2020a) zaključuju da je pandemija COVID-19 stvorila „savršenu oluju nade i strahova“, koje „nepošteni biznisi pokušavaju da iskoriste dajući lažna obećanja kako se zaštiti i izlečiti, ali kada ova obećanja nisu naučno zasnovana, posledice vas često mogu koštati novca i vašeg zdravlja“.

Koristeći nazive državnih organa ili zdravstvenih i obrazovnih institucija, neovlašćeni korisnici pokušavaju da prevare korisnike interneta koji su inficirani, uplašeni od širenja virusa ili jednostavno žele da pomognu ugroženima u pandemiji, navodeći ih da daju svoje lične podatke i podatke o svom finansijskom računu koje učiniovi ovih radnji zatim zloupotrebljavaju. Između decembra 2020. i februara 2021. godine, širom sveta broj fišing napada u kojima su mete bile apoteke i bolnice porastao je za 189%, pošto se veliki broj hakera

¹ Informaciono-komunikacione tehnologije.

² Za više informacija videti zvaničnu prezentaciju Nacionalni CERT Republike Srbije – Regulatorna agencija za elektronske komunikacije i poštanske usluge. Dostupno na: <https://www.cert.rs/rs>.

usmerio na targetiranje i viktimizaciju zdravstvenih radnika kako bi ukrali njihove akreditive i ovlašćenja u sistemima zdravstvene zaštite (Alder, 2021), sa ciljem dalje zloupotrebe dobijenih podataka. Federalna trgovinska komisija SAD (Federal Trade Commission - FTC) upozorila je korisnike interneta da „prava“ vlada nikada neće tražiti od korisnika da plati bilo šta unapred kako bi naknadno dobila nešto novca, vlada „neće zvati/poručiti/poslati imejl poruku u kojoj bi od vas tražila broj zdravstvenog osiguranja, bankovnog računa ili kreditne kartice“ i da vam „niko legitiman neće reći da plaćate poklon karticom, kriptovalutom ili bankovnim transferom preko kompanija kao što su Western Union ili MoneyGram“ (Leach, 2021).

Prema izveštaju kompanije Kaspersky koji se odnosi na prvi kvartal 2021. godine *Spam and phishing in Q1 2021* (SECURELIST by Kaspersky 2021), zlonamerni hakeri nastavljaju da koriste ovaj epidemiološki izazov – ovog puta fokus je na procesu vakcinacije protiv koronavirusa. U toku prvog kvartala 2021. godine, anti-fišing sistem kompanije Kaspersky je sprečio 79608185 pokušaja preusmeravanja na lažne veb lokacije, 5,87% korisnika Kaspersky antivirusnog programa se susrelo sa fišing porukama, a 695167 novih antivirusnih zaštita je dodato u baze podataka protiv fišinga. Čini se da su fišing napadi u ovom vremenskom periodu uticali na relativno mali deo korisnika, pri čemu je najviše žrtava bilo u Francuskoj, gde je 9,89% svih korisnika Kaspersky antivirusnih programa pokušalo da prati lažnu internet adresu bar jednom tokom perioda izveštavanja. Kao i obično, najveći broj fišing sajtova koje su korisnici pokušali da posete u periodu od januara do marta 2021. godine nalažio se u zoni domena „.com“ (32,80%) i „.xyz“ (11,38%) (SECURELIST by Kaspersky, 2021)

Istraživanja su ukazala na trendove fišing napada u periodu od januara 2020. godine do marta 2021. godine (Hu, 2021). Tokom ovog vremenskog perioda, primećeno je 69950 internet sajtova koji su imali fišing sadržaje koji su bili povezani sa temama u vezi sa koronavirusom, a stalna meta fišing napada bili su lekovi, vакcine, testiranja na koronavirus i virtuelna okupljanja, na primer, putem Zoom aplikacije (Hu, 2021). Nemoguće je utvrditi prave razmere fišing epidemije koja se širila putem elektronske pošte, ali neke od najčešće primećenih su prikazane u nastavku.

„Kliknite ovde za lek“³

Korisnici interneta su, počev od februara 2020. godine počeli da dobijaju različite elektronske poruke sa tekstrom da je vakcincu protiv korona virusa moguće dobiti putem samo jednog klika (Police Digital Security Centre 2020: 2). Poruku je poslao misteriozni medicinski stručnjak, koji tvrdi da ima ekskluzivne vesti u vezi sa vakcinom protiv koronavirusa i da je tu vest dobio od kineske i britanske vlade. Korisnik koji klikne na link u poruci biće preusmeren na internet stranicu koja izgleda uverljivo i verodostojno, ali je zapravo dizajnirana da preuzme sve dostupne lične podatke o korisniku, kao što su imena naloga i lozinke. Na ovaj način, korisnik koji pokušava da se informiše o vakcini i leku protiv koronavirusa postaje žrtva krađe identiteta, dajući hakerima pristup svim dokumentima i drugim sajтовима na koje se korisnik prethodno prijavio koristeći isti imejl nalog i lozinku. Najbolji način da korisnik vidi gde će ga link zapravo odvesti je da drži cursor miša preko datog linka i pojaviće se pravi naslov njegovog URL-a. Ako je sumnjivo, ne treba kliknuti na njega.

Lažno pružanje zdravstvenih usluga i zdravstvene zaštite

Pandemija je izazvala dramatičan uticaj na zdravlje u celom svetu, ali je dovela i do teških ekonomskih posledica jer je veliki broj građana širom sveta ostao bez posla i stalnih prihoda, a samim tim i bez zdravstvenog osiguranja. Kao rezultat ovoga, Ministarstvo zdravlja i socijalnih usluga SAD (HHS) je ponovo otvorilo internet sajt HealthCare.gov za program posebnog prijavljivanja na zdravstveno osiguranje u periodu od 15. februara 2021. do 15. maja 2021. godine, što je ljudima kojima je neophodna zdravstvena zaštita omogućilo da se prijave i budu pokriveni zdravstvenim osiguranjem (Tressler, 2021a, 2021b). Međutim, ovo je, takođe, dalo hakerima novu fišing priliku da zovu, šalju elektronske poruke, različita pisma i tekstove, pokušavajući da dođu do novca, kao i ličnih i finansijskih podataka ove kategorije ljudi. Činjenica je da niko ne sme da naplaćuje medicinsku pomoć i zdravstvene usluge preko interneta, i da korisnici interneta treba da budu svesni da neko želi da ih prevari i da im ukrade novac ili lične podatke. Federalni istražni biro (FBI) objavio je da prevaranti reklamiraju lažne testove za antitela na COVID-19, u nadi da će prikupiti lične podatke koje mogu koristiti u krađi identiteta ili u prevarama sa zdravstvenim osiguranjem (Waggoner, Markowitz, 2021).

³ Click here for a cure. Više o tome videti u: Police Digital Security Centre, 2020: 2

Ovi prevaranti reklamiraju lažne testove koji ne samo da daju lažne rezultate, već testovi prikupljaju lične i medicinske informacije (IdentityForce, 2020). Zlonamerana hakerska grupa pokrenula je fišing kampanju koja pogađa slučajno odabrane korisnike interneta, a funkcioniše tako što se elektronskom poštom šalju navodni rezultati testa na koronavirus koji, kada se priloženi dokument otvori, preuzimaju podatke sa uređaja žrtve i šifruju sve sačuvane podatke na uređaju, tako da oni postaju neupotrebljivi. Hakeri tada od korisnika kome su neophodni podaci koji su postali neupotrebljivi zahtevaju „otkup” podataka plaćanjem u bitkoinima (IdentityForce, 2020). Prevaranti, takođe, preko interneta, društvenih mreža, lažnih sajtova i televizijskih programa „prodaju” različite čajeve, eterična ulja, ulje kanabisa, koloidno srebro, intravenske terapije vitaminom C i različita medicinska sredstva kao navodne antivirusne tretmane, kako bi se „borili” protiv pandemije i stekli novac od lakovernih i uplašenih građana (IdentityForce, 2020).

Fišing prevare za vreme karantina

Od početka pandemije, mnogi ljudi širom sveta morali su da budu u obaveznom karantinu, bez obzira da li je reč o ograničenju zbog godina starosti (Leach, 2020) ili zbog infekcije koronavirusom. Prevaranti su, čak i u ovakvoj situaciji, pronašli način da prevare ljude i ostvare profit. Ako ste starija odrasla osoba ili negovatelj, možda će vam biti potrebna pomoć da preuzmete namirnice, recepte i slično. Neki prevaranti nude kupovinu namirnica, ali se nikada ne vraćaju sa robom ili vašim novcem (Greisman, Herndon, 2020). Rizično je čak i kupovati preko interneta, jer prodavci na mreži mogu da tvrde da imaju proizvode poput sredstava za čišćenje, medicinskih preparata i suplementa na stanju, a da ih u stvari nemaju, tako da je uvek najbolje rešenje kupiti onlajn od prodavnica prehrambenih proizvoda ili apoteka, koji nude beskontaktnu dostavu.

„Platite nam kako bi bili deo kliničkog istraživanja COVID-19”

Pandemija je dovela do pojave mnogih kliničkih ispitivanja koja su započele medicinske kompanije u trci za pronalaženjem efikasnih vakcina i tretmana za koronavirus. Neke od ovih istraživačkih studija su još jedna prevara za krađu identiteta. „Ako razmišljate o volontiranju u kliničkoj studiji o COVID-19, važno

je da znate kako da uočite koja su prava ispitivanja koja unapređuju lekove za sve, nasuprot lažnih koji pokušavaju da vam ukradu novac i lične podatke" (Kreidler, 2020). Neko ko je zainteresovan da učestvuje u studiji o COVID-19 ili nekoj drugoj istraživačkoj studiji treba da zna da nikada ne bi morao da plati da učestvuje u nekom kliničkom ispitivanju, kao i da se od njega nikada ne bi tražili bilo kakvi lični podaci, poput broja bankovnog računa i kreditne kartice. Internet korisnici koji su zainteresovani da razmisle o stvarnom učešću u ispitivanju ili kliničkoj studiji treba da znaju da postoji besplatna baza podataka kliničkih studija o širokom spektru bolesti, kao i o COVID-19, i da ove baze sadrže podatke o tome da li se za istraživanja regrutuju učesnici, na koji način i kontakt informacije o učesnicima (Kreidler, 2020).

Vakcina sa sajber pretnjom

Pošto je vakcinacija protiv COVID-19 bila jedna od najaktuelnijih svetskih tema, sajber kriminalci su iskoristili želju ljudi da se vakcinišu što je pre moguće, pa su hakeri i ovu činjenicu iskoristili kao mamac (Personal Magazin, 2021). „Fišing poruke sa temom vakcine protiv COVID-19 mogu da sadrže naslove koji upućuju na registraciju vakcine, informacije o pokrivenosti vakcinom, lokacije za primanje vakcine, načine za rezervisanje vakcine i podatke o trebovanju vakcina“.⁴ Stručnjaci kompanije Kaspersky otkrili su različite tipove fišing sajtova koji su aktivni širom sveta. Kao i u slučaju neželjene elektronske pošte, primaoci su pozvani da se vakcinišu, da učestvuju u kliničkom istraživanju ili da dijagnostikuju infekciju koronavirusom. Na primer, neki korisnici iz Ujedinjenog Kraljevstva primili su elektronsku poštu za koju se činilo da ju je poslala Nacionalna zdravstvena služba te zemlje (SECURELIST by Kaspersky, 2021), a u kojoj se primalac poziva da potvrди da je zainteresovan za vakcinaciju. Da bi zakazali datum navodne vakcinacije, korisnici moraju da popune formulар sa svojim ličnim podacima, uključujući podatke o bankovnom računu ili kreditnoj kartici, dajući lične i finansijske podatke sajber napadačima. Drugi način da se dobije pristup ličnim podacima korisnika i da se bespravno od njih uzme novac bio je putem lažnih anketa o vakcinaciji i vakcinama proizvođača Pfizer, Moderna ili AstraZeneca, kada su hakeri slali elektronske poruke

⁴ Phishing Attack Messaging Targets COVID-19 Vaccine (2020). Dostupno na: <https://www.jdsupra.com/legalnews/phishing-attack-messaging-targets-covid-19658/>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

navodno u ime velikih farmaceutskih kompanija koje proizvode vakcine protiv COVID-19, navodeći internet korisnike da učestvuju u kratkoj anketi, obećavajući im poklon ili novčanu nagradu za njihovu pomoć u „istraživanju“ (Tressler, 2021b), ili da im napišu broj bankovnog računa ili kreditne kartice kako bi im uplatili novac (Waggoner, Markowitz, 2021). Nakon odgovora na sva postavljena pitanja, korisnici se preusmeravaju na stranicu sa „poklonom“, popunjavajući detaljan formular sa svojim ličnim i finansijskim podacima, kako bi dobili „isporuku“ koja nikada ne stigne (SECURELIST by Kaspersky, 2021). Građani ne bi trebalo da uzimaju za ozbiljno elektronske poruke sa ovakvim sadržajem, već uvek treba da kontaktiraju najbližu državnu ili privatnu zdravstvenu ustanovu preko koje mogu da saznaju kada i kako mogu da dobiju vakcinu protiv COVID-19 (Tressler, 2021e). Trebalo bi da razgovaraju sa zdravstvenim radnikom ili farmaceutom; da ne plaćaju samu prijavu za vakcinu jer je svako ko traži uplatu da bi vas stavio na listu za vakcinaciju, da bi zakazao za vas ili rezervisao mesto prevarant (Tressler, 2021c); da ignorišu prodajne oglase za vakcinu protiv COVID-19 jer se vakcina nigde nije mogla kupiti (Tressler, 2021d), a najvažnije je da ne dele lične, bankovne ili zdravstvene informacije sa ljudima koje ne poznaju (Tressler, 2021c). U periodu od decembra 2020. do februara 2021. godine, prevare vezane za fišing u vezi sa vakcinom porasle su za 530% (Alder, 2021).

„Svetska zdravstvene organizacija: Povraćaj poreza na osnovu preležanog COVID-19“

Mnoge hakerske kampanje lažno se predstavljaju kao Svetska zdravstvena organizacija (SZO), nudeći korisnicima korisne savete o zaštiti od korona virusa. Analitičari kažu da korisnici koji preuzimaju sadržaj koji im je poslat ne dobijaju nikakav koristan savet, ali umesto toga njihov računar se inficira zlonamernim softverom koji se zove Agent Tesla Keylogger (Malpedia, 2021). Jednom instaliran, ovaj malver snima sve što se otkuca na računaru i šalje ga napadačima, što je taktika koja može da obezbedi pristup onlajn bankarstvu i finansijskim računima. Da bi korisnici izbegli ovu vrstu prevare, potrebno je da izbegavaju imejl poruke poput ove od Svetske zdravstvene organizacije, jer su verovatno lažne, već da posete zvaničnu veb stranicu ili kanale SZO na društvenim mrežama, kako bi dobili najnovije i istinite savete. Ukoliko Svetska zdravstvena organizacija zaista bude slala elektronske poruke, u njima nikada

neće tražiti korisničko ime ili lozinku za pristup bezbednosnim informacijama, neće biti poslat neželjeni zlonamerni prilog koji će inficirati računar, neće naplaćivati novac ili nuditi nagrade, grantove, sertifikate ili finansiranje. Svetska zdravstvena organizacija je za vreme trajanja pandemije objavila samo jedan poziv za donacije pod nazivom Fond solidarnosti za odgovor na COVID-19 (WHO, 2021), stoga je važno znati da je svaki drugi poziv za finansiranje ili donacije za koji se čini da potiče od Svetske zdravstvene organizacije u stvari prevara.

Vraćamo Vam porez kako bi Vas zaštitali od COVID-19 – „Mala mera koja spašava”

Ova vrsta napada se dogodila u Velikoj Britaniji, pošto su hakeri osmislili imejl poruku poslatu u ime britanske poreske uprave u kojoj se daje lažno obećanje da će građani koji odu na sajt koji je naveden u poslatoj poruci, unošći lične podatke i podatke o svom bankovnom računu, moći da povrate svoj uplaćeni porez zbog pandemije koronavirusa (Police Digital Security Centre, 2020). Ovo je jedna od varijacija klasične hakerske fišing kampanje. Najefikasnija borba protiv ove vrste prevara je da se ne odgovara ni na jedan zahtev poslat putem elektronske pošte a koji je vezan za finansijske transakcije, a posebno da se u različite formulare ne unose podaci o bankovnim računima korisnika.

„CDC: Donirajte kako biste pomogli”

Ova prevara se sastoji u još jednoj lažnoj imejl poruci, koja navodno služi da bi se prikupile donacije za rad na razvoju vakcine protiv koronavirusa, a donacije su moguće isključivo u bitkoinima (Police Digital Security Centre, 2020). Poput Svetske zdravstvene organizacije, poruke Centra za kontrolu bolesti i prevenciju (CDC), iza kojih se kriju brojne fišing kampanje su, takođe, korišćene za lažno predstavljanje. Sama adresa elektronske pošte izgleda veoma ubedljivo, baš kao i dizajn same poruke. Ovaj primer je prijavljen stručnjacima koji se bave zlonamernim programima u Kaspersky laboratoriji, koji su izdali saopštenje da je kompanija Kaspersky otkrila više od 513 različitih datoteka koje koriste reč „koronavirus“ u svom naslovu, a koje sadrže neki zlonamerni program u sebi (Police Digital Security Centre, 2020). Neki prevaranti, takođe, kreiraju različite dobrotvorne događaje koji se nazivaju slično kao prave

dobrotvorne organizacije. Korisnicima se savetuje da budu oprezni sa ovom vrstom fišing prevara, jer „novac izgubljen u lažnim dobrotvornim organizacijama znači manje donacija za pomoć onima kojima je pomoć potrebna“ (Tressler, 2020b). Kaspersky je savetovao svoje korisnike da tokom pandemije budu skeptični u pogledu velikodušnosti ponuda i promocija, da proveravaju izvor poslatih poruka, da ne kliknu na priložene linkove i da instaliraju bezbednosni softver sa najnovijim bazama podataka o zaštiti od fišinga i spam resursima, kao i da koristite filtere za zaštitu od neželjene pošte (Kaspersky, 2021).

Lažni fondovi za pomoć usled problema sa koronavirusom

Jedna od zabeleženih prevara je prevara sa fondom za pomoć tokom pandemije koronavirusa (Puig, 2021). Korisnik dobija elektronsku poruku koja izgleda da je poslata od Joe Simons-a, predsednika Federalne trgovinske komisije, u kojoj se navodi da će dobiti novac za pomoć u prevazilaženju krize usled bolesti odmah po prijemu poruke. Ova elektronska poruka sadrži i lažni sertifikat kako bi se korisnik i na ovaj način uverio da je novac stvaran i da je poruka istinita. Ako korisnik odluči da odgovori na poruku, obavezuje se da će platiti određene takse kako bi mu novac bio uplaćen, a ako se korisnik odluči da plati, na imejl mu stiže lažna potvrda u kojoj piše da je novac na putu do bankovnog računa, iako se on nikada neće pojaviti na računu. Najbolji savet korisnicima interneta je da uvek proveravaju kod pravih vladinih agencija autentičnost primljenih poruka, njihova saopštenja i brojeve telefona, kako bi se uverili da li ova agencija ima sredstava za distribuciju novca za ekonom-ske podsticaje tokom pandemije koronavirusa, i na kraju, da ignorišu i prijave takve poruke. Jedna od sličnih šema fišinga je, takođe, ciljana na korisnike u Sjedinjenim Američkim Državama: hakeri u njoj obećavaju izlečenim pacijentima od koronavirusa čiji su bliski članovi porodice preminuli od posledica virusa novčanu pomoć za plaćanje troškova sahrane njihovih voljenih (Gressin, 2021). Istina je da „pravi“ vladin program pomoći počev od 20. januara 2020. godine isplaćuje do 9000 dolara za troškove sahrane porodicama osoba koje su umrle od koronavirusa, ali neće vlasta prva da kontaktira potencijalne dobitnike te pomoći, nego se mora podneti zahtev za refundiranje troškova.

Online kupovna prevara

Na početku pandemije, većina apoteka i lokalnih prodavnica ostala je bez zaliha sredstava potrebnih za suzbijanje širenja virusa, pa su se ljudi u panici okrenuli onlajn kupovini kako bi nabavili sredstva za koje veruju da će sprečiti da se zaraze (Police Digital Security Centre, 2020: 2). Zainteresovana lica bi se obratila „prodavcima” i platila im unapred naručene zaštitne maske za lice, sredstva za dezinfekciju ruku, termometre, rukavice i druge osnovne stvari sa sumnjivih i zlonamernih sajtova, koje, iako su plaćene, nikada nisu isporučene kupcima. „Prevaranti su pokretali onlajn sajtove i primali porudžbine za oskudne artikle, ali ih nisu isporučivali. Kada su ljudi prijavili neisporučene porudžbine tokom aprila i maja, zaštitne maske za lice bile su stavka broj 1 koja nedostaje.” (Small, 2020). Kako bi se izbegla ovakva vrsta viktimizacije, uvek treba proveriti da li je onlajn prodavnica koja šalje reklamu legitimna i da li zaista postoji, a prilikom ovakve kupovine, treba čuvati kopije opisa proizvoda, cene, računa i mejlova, uključujući i poruke o kašnjenju isporuke.

Zlonamerne poruke i dokumenti

Sajber kriminalci objavljaju brojne članke o COVID-19 koji korisnika koji je zainteresovan da ih pročita vode direktno do zlonamerne i lažne veb stranice, gde se žrtve podstiču da kliknu na zlonamerni link kako bi se pretplatile na svoj dnevni bilten za dalja ažuriranja o COVID-19 (Police Digital Security Centre, 2020: 2). Mimecast izveštaj *100 dana koronavirusa* (Mimecast, 2021) otkriva da su širom sveta „RAR datoteke bile najčešći oblik isporučivanja pretnji malvera u imejl porukama tokom pandemije, zatim slede ZIP datoteke, sa manjim trendovima isporuke zlonamernog softvera kroz makroe i ISO/formate datoteke slika.” (Swinhoe, 2020).

U Srbiji mnoge državne organizacije pokušavaju da podignu svest o fišing prevarama koje zlonamerni hakeri koriste za razne prevare koristeći pandemiju i paniku koja vlada među stanovništvom. Jedna od prvih ovakvih organizacija bio je Nacionalni centar za prevenciju bezbednosnih rizika u IKT sistemima Republike Srbije – CERT, koji je ukazao na vezu između rizika od pandemije i širenja panike među građanima koji koriste internet (Radio Televizija Vojvodine, 2020).

Vlada Republike Srbije upozorila je građane da se vodi aktivna „fišing kampanja“ usmerena prema javnim ustanovama i privatnim preduzećima iz Srbije i da na zvanične imejl adrese javnih ustanova i preduzeća u Srbiji stižu elektronske poruke sa adresom Instituta za javno zdravlje Republike Srbije (Vlada Republike Srbije, 2020). U ovoj lažnoj poruci se navodi da će zaštitna zdravstvena oprema za COVID-19 (kao što su rukavice, kape, skafanderi) biti podeљena besplatno, ako korisnik kome je poslata poruka klikne na link u poruci i popuni formular koji je dostavljen uz poruku. Na ovaj fišing napad građane je upozoravalo i Ministarstvo unutrašnjih poslova – Odeljenje za visokotehnološki kriminal (Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, 2020).

Medicinski podaci kao meta fišing napada

Zdravstvene ustanove širom sveta uvele su praksu deljenja medicinskih informacija u cilju koordinacije zdravstvenog strateškog odgovora na sprečavanje širenja i poboljšanje kontrole koronavirusa. Ove procedure moraju biti u potpunosti u skladu sa nacionalnim zakonima koji štite privatnost pacijenata i zaraženih osoba, kao i zaštitu njihovog prava na poverljivost ličnih medicinskih podataka i opšteg zdravstvenog stanja.

Svetska zdravstvena organizacija proglašila je COVID-19 globalnom pandemijom 11. marta 2020. godine. Vlade su preduzele hitne mere da spreče širenje virusa i zaštite stanovništvo. Kako su zemlje širom sveta proglašile vanredno stanje zbog pandemije, pravila ponašanja u vanrednim situacijama prenela su odgovornost na građane kao pojedince, jer je vlada uvela ograničenja koja često ugrožavaju neka njihova osnovna ljudska prava.

Vlade Crne Gore i Moldavije učinile su javno dostupnim medicinske podatke osoba zaraženih virusom COVID-19, dok su Hrvatska i Rumunija pretrpele sajber napade na zvanične sajtove i bolničke kompjuterske sisteme (Ristić i dr., 2020). Vlada Crne Gore je objavila spisak građana koji bi, po oceni nadležnih institucija, trebalo da budu u izolaciji, jer neki od njih nisu poštovali naredbu o ograničenju kretanja koja im je data. Iz Vlade je saopšteno da su za to dobili saglasnost Agencije za zaštitu podataka o ličnosti Crne Gore. Nakon što je Vlada Crne Gore objavila spisak svih građana u samoizolaciji, nepoznati autori napravili su veb aplikaciju koja može locirati sve osobe u samoizolaciji, kao i njihovo moguće kretanje (Janković, Durović, 2020). Sa stanovišta kršenja

Ijudskih prava, postoje dva razloga zašto je ova aplikacija opasna i ponižavajuća: ljudi koji su u samoizolaciji se praktično „love” i stigmatizuju, ali postoji i problem u vezi sa pružanjem podataka i geolokacije od strane neovlašćenih lica za kontrolu kretanja i date zabrane, koja samo žele da vide ko je, u njihovom bliskom okruženju, u samoizolaciji. Ostalo je nepoznato ko je vlasnik ove aplikacije. U Moldaviji je pravo na zaštitu podataka o zdravstvenom stanju pacijenata prekršeno kada je sam predsednik Republike 9. marta 2020. godine javno imenovao prvu ženu zaraženu koronavirusom, koja se nalazila u bolnici u moldavskom gradu Chișinău, čime je direktno prekršio moldavske zakone (Garda World, 2020).

Što se zaštite poverljivih podataka o zdravstvenom stanju pacijenata u Srbiji tiče, Zakon o pravima pacijenata⁵ u članu 14, stav 2 propisuje zabranu da bilo koji zdravstveni radnik ili saradnik drugim licima daje lične i poverljive podatke o pacijentu, njegovoj bolesti, toku lečenja i preduzetim dijagnostičkim procedurama te je, samim tim, i ovakvo iznošenje podataka najstrožije zabranjeno, dok član 21 izričito naglašava da podaci o zdravstvenom stanju i podaci iz medicinske dokumentacije spadaju u podatke o ličnosti i predstavljaju naročito osetljive podatke o ličnosti pacijenta. Podatke o zdravstvenom stanju pacijenata dužni su da čuvaju svi zdravstveni radnici, zdravstveni saradnici, kao i druga lica zaposlena u zdravstvenim ustanovama, privatnoj praksi, organizacionoj jedinici visokoškolske ustanove zdravstvene struke koja obavlja zdravstvenu delatnost, drugom pravnom licu koje obavlja određene poslove iz zdravstvene delatnosti u skladu sa zakonom, organizaciji obveznog zdravstvenog osiguranja, kao i pravnom licu koje obavlja poslove dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja, kod kojih je pacijent zdravstveno osiguran, a kojima su ti podaci dostupni i potrebni radi ostvarivanja zakonom utvrđenih nadležnosti. Mogućnost javnog objavljivanja ovih podataka je, samim tim, kažnjiva.

Human Rights Watch (HRW) je 19. marta 2020. objavio dokument koji ističe da su „zdravstveni podaci posebno osetljivi i da objavljivanje podataka na mreži može predstavljati značajan rizik, posebno za lude koji su već u određenoj situaciji ili na margini društva“ (Human Rights Watch, 2020a). Štaviše, „razmere i ozbiljnost pandemije COVID-19 jasno rastu do nivoa pretnje po javno zdravlje, koja bi mogla opravdati ograničenja određenih prava, kao što su ona koja proizilaze iz nametanja karantina ili izolacije koja ograničava slobodu kre-

⁵ Službeni glasnik RS, br. 45/2013 i 25/2019 - i dr. zakoni.

tanja”, ali „u isto vreme, pažnja posvećena ljudskim pravima, poput principa nediskriminacije, transparentnosti i poštovanja ljudskog dostojanstva, mogu da podstaknu efikasan odgovor usred previranja i poremećaja koji se, neizbežno, javljaju u kriznim vremenima, i ograničiti štetu koja može da nastane usled nametanja preširokih mera koje ne ispunjavaju gore navedene kriterijume” (Human Rights Watch, 2020a). HRW je u ovom dokumentu naveo da su „čak i tokom prethodnih zdravstvenih kriza u svetu, ljudi sa infekcijom ili bolešću i njihove porodice često bili suočeni sa diskriminacijom i stigmom, kao što je bio slučaj, na primer, sa HIV infekcijom. Od izbijanja koronavirusa, novinski izveštaji iz brojnih zemalja su dokumentovali pristrasnost, rasizam, ksenofobiju i diskriminaciju prema ljudima azijskog porekla.” (Human Rights Watch 2020b). Javno objavljivanje zdravstvenih podataka jasno podstiče diskriminaciju i stigmatizaciju, pa rezultira time da su se mnoge osobe našle na meti internet napadača.

Rumunska kompanija Bitdefender,⁶ koja se bavi proizvodnjom antivirusnih softvera, izdala je saopštenje da je tokom marta 2020. godine broj internet napada povezanih sa pandemijom COVID-19 porastao za 475% u odnosu na februar 2020. godine i da se očekuje da će taj broj nastaviti da raste. Zabrinjavajuće je da je skoro jedna trećina svih napada vezanih za pandemiju COVID-19 usmerena na državne organe, maloprodajne objekte, bolnice i institucije zdravstvenog sistema, transport i oblast obrazovanja i istraživanja (Bitdefender, 2020).

Lažne vesti na internet portalima koje služe za širenje panike za vreme trajanja pandemije

Društvene mreže i tabloidi su preplavljeni lažnim vestima i propagandom koja širi dezinformacije. Turska, Srbija, Mađarska i Crna Gora pokušale su da zaustave širenje dezinformacija i panike na taj način što su izricale visoke novčane kazne, ali i hapsile građane zbog objava na društvenim mrežama jer su, kako navode nadležni, izazvali paniku i ugrozili bezbednost (Ristić i dr., 2020). Jedinica za bezbednost na internetu pri mađarskom Ministarstvu unutrašnjih poslova uhapsila je nekoliko osoba zbog širenja lažnih vesti od početka februara 2020. godine, kada je prvi put izvršena racija. Sajtove koji su pisali o koro-

⁶ Videti: <https://www.bitdefender.com>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

navirusu ugasila je policija kada je na njima, pre zvanične potvrde prvog slučaja, počelo da se piše o prisustvu koronavirusa u Mađarskoj (International Press Institute, 2020). Nakon toga, policija je počela da prati mađarske onlajn medije zbog lažnih vesti vezano za koronavirus. Kako su nezavisni mediji počeli da izveštavaju o stanju zdravstvenog sistema u Mađarskoj, mađarski Parlament je 30. marta 2020. godine usvojio paket zakona o pandemiji, čime je Vladi dao ovlašćenje „da Vlada uredbom na neodređeno vreme može da zaobiđe normalne parlamentarne procedure: zakonom je dozvoljeno izricanje zatvorske kazne od jedne do pet godina za sve koji šire neistine ili iskrivljaju činjenice koje bi mogle da uznemire javnost“ (Spike, 2020). Ove mere su, ipak, bile privremenog karaktera.

Vlada Republike Srpske je 19. marta 2020. godine odlučila da „zabrani“ paniku i nerede (uključujući iznošenje i prenošenje lažnih vesti u medijima i na društvenim mrežama) tokom trajanja vanredne situacije.⁷ Ova odluka je stavljena van snage 14. aprila 2020. godine.⁸

Načini za sprečavanje viktimizacije fišingom

Postoji više načina kojima je moguće sprečiti viktimizaciju fišing prevarama. Pre svega, neophodno je da korisnici interneta znaju da je najbolji način borbe protiv lažnih vesti korišćenje pouzdanih izvora informacija i izbegavanje korišćenja neproverenih objava na društvenim mrežama. Takođe, treba izbegavati korišćenje elektronskih poruka sa gramatičkim i pravopisnim greškama ili neuobičajenim jezičkim znacima. Korisnicima se preporučuje da budu oprezni kada otvaraju linkove ili priloge koji su im poslati od strane nepoznatih pošiljaoca. Zlonamerni softver, koji se često koristi u procesu sajber fišing napada, može da se tretira pomoću alata za sajber odbranu, kao što su različiti antivirusni programi.

Posebne mere protiv zlonamernih programa koji služe za krađu podataka moraju da se primene kada je u pitanju rad od kuće. Ukoliko zaposleni koriste računare i digitalnu tehnologiju dok rade od kuće, poslodavci treba da obaveste radnike o svim mogućim opasnostima, kao i da uzmu u obzir mere

⁷ Odluka o zabrani izazivanja panike i nereda za vrijeme vanredne situacije na teritoriji Republike Srpske, Službeni glasnik RS br. 26/2020.

⁸ *Vlada RS stavila van snage uredbu o izazivanju panike.* Dostupno na: <https://www.danas.rs/svet/vlada-rs-stavila-van-snage-uredbu-o-izazivanju-panike/>, stranici pristupljeno 3.12.2021.

za zaštitu bezbednosti podataka sa kojima zaposleni rukuju. Poslodavac bi trebalo da se pobrine da sistemi omogućavaju bezbedan prenos podataka, uspostavljanjem solidnog informacionog sistema sa neophodnim bezbednosnim merama, ali i da savetuje zaposlene da je neophodno da budu opremljeni odgovarajućim veštinama koje čine zaposlenog svesnim sve potencijalne probleme.

Poslodavci koji su zaposlenima omogućili rad od kuće moraju da obrate pažnju na obezbeđivanje podataka, kroz šifrovanje kanala koji povezuje udaljene mašine za praćenje internet saobraćaja i konekcija, kao i na bezbedne protokole za pristup profesionalnim sredstvima i podacima. Ovo je posebno važno za organizacije koje imaju veći profil rizika i koje žele da više ulažu u bezbednost, da usvoje prakse klasifikacije podataka, sprečavanja curenja podataka, praćenja ponašanja korisnika, pa čak i šifrovanja elektronske pošte. Profesionalci bi trebalo da čuvaju samo neophodne informacije, da dele akreditive samo sa relevantnim stranama, pa čak i da primenjuju dvofaktorsku autentifikaciju.

Zaključak

Mali broj zemalja u svetu ima krivične zakone koji posebno inkriminišu fišing u sajber prostoru, dok većina zemalja krađu identiteta vezuje za kršenje privatnosti i sankcioniše je kao deo neovlašćenog prikupljanja i korišćenja ličnih podataka, neovlašćenog objavljivanja i prikazivanja fotografija, nezakonit pristup podacima, prevara, falsifikovanje, povreda autorskih prava ili kao radnje koje prethode izvršenju drugog krivičnog dela. Većina krivičnih zakona smatra fišing jednim od oblika zloupotrebe ličnih podataka.

Kako bi se smanjio broj zloupotreba računarskih sistema i narušavanja privatnosti tokom pandemije, neophodno je stvoriti odgovarajuće zakonske mehanizme i propise za otkrivanje i sankcionisanje ovakvog društveno neprihvatljivog kriminalnog ponašanja. Takođe je veoma važno da se krivična dela kompjuterskog kriminala i krađe identiteta uopšte prijave nadležnim organima, kako bi se smanjila tamna brojka kriminaliteta i postiglo bolje preventivno delovanje, prepoznavanje i praćenje ovakvih dela.

Pored pravnih mehanizama koje poseduju državni organi i međunarodne organizacije širom sveta, svaki od korisnika interneta treba da bude svestan da,

uprkos pandemiji i panici od virusa, koja je zahvatila svet poslednje dve godine, postoje neka pravila kako se zaštитiti od sajber napad kriminalaca i sprečiti krađu ličnih podataka pomoću fišing prevara. Da bi sprečio fišing, korisnik bi trebalo, po prijemu sumnjive elektronske poruke, da proveri imejl adresu sa koje je poruka poslata, kao i legitimnu veb lokaciju navodnog pošiljaoca pošte (na primer, veb lokaciju Svetske zdravstvene organizacije). Korisnici uvek moraju da budu oprezni kada daju lične podatke preko interneta i da razmotre zašto neko želi lične podatke korisnika i da li su oni prikladni, jer nema razloga zašto bi nekome bilo potrebno nečije korisničko ime i lozinka za pristup javnim informacijama. Ako neki od korisnika veruju da su dali osetljive informacije, kao što su korisničko ime ili lozinka, prepoučuje se da odmah promene svoje akreditive na svakom sajtu na kojem su ih koristili i nakon toga prijave prevaru. Sa druge strane, organizacije bi trebalo sprovedu obuku za podizanje svesti o bezbednosti na internetu kako bi poboljšali sposobnost zaposlenih da identifikuju lažne elektronske poruke, da redovno prave rezervne kopije svih podataka kao odbranu od napada zlonamernih programa pokrenutih putem fišing elektronskih poruka, kao i da bi primenili višefaktorsku autentifikaciju na sve poslovne prijave, kao dodatni nivo bezbednosti (Hu, 2021).

Literatura

Odluka o zabrani izazivanja panike i nereda za vrijeme vanredne situacije na teritoriji Republike Srpske, Službeni glasnik RS br. 26/2020.

Prlić, D., Ivanović, Z., Reljanović, M. (2011) *Krivična dela visokotehnološkog kriminala*. Beograd: Institut za uporedno pravo.

Vilić, V. (2019) Phishing and Pharming as Forms of Identity Theft and Identity Abuse. *Balkan Social Science Review*, 13, str. 43-57.

Vilić, V. (2021) Cyber Security and Privacy Protection During Coronavirus Pandemic. U: M. Stanišić (ur.) *Book of Proceedings / International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research Sinteza*. Belgrade: Singidunum University, str. 158-164.

Zakon o pravima pacijenata, Službeni glasnik RS, br. 45/2013 i 25/2019 i dr. zakon.

Internet izvori

Alder, S. (2021) *New Report Provides Deep Dive into COVID-19 Themed Phishing Tactics*. Dostupno na: <https://www.hipaajournal.com/new-report-provides-deep-dive-into-covid-19-themed-phishing-tactics/>, stranici pristupljeno 11.12.2021.

Bitdefender. Dostupno na: <https://www.bitdefender.com>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Bitdefender (2020) *Anti-malware Research: 5 Times More Coronavirus-themed Malware Reports during March*. Dostupno na: <https://labs.bitdefender.com/2020/03/5-times-more-coronavirus-themed-malware-reports-during-march/>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

CGI Blog (2020) *Helping Defend against a 30,000% Increase in Phishing Attacks Related to COVID-19 Scams*. Dostupno na: <https://www.cgi.com/uk/en-gb/blog/cyber-security/helping-defend-against-a-30000-increase-in-phishing-attacks-related-to-covid-19-scams>, stranici pristupljeno 19.12.2021.

CISION PR Newswire (2020) *Phishing in a Pandemic: 1 in 4 Americans Received a COVID-19 Related Phishing Email*. Dostupno na: <https://www.prnewswire.com/news-releases/phishing-in-a-pandemic-1-in-4-americans-received-a-covid-19-related-phishing-email-301134037.html>, stranici pristupljeno 15.12.2021.

ENISA (2020) *European Union Agency for Cybersecurity: Understanding and dealing with Phishing During the COVID-19 Pandemic*. Dostupno na: <https://www.enisa.europa.eu/news/enisa-news/understanding-and-dealing-with-phishing-during-the-covid-19-pandemic>, stranici pristupljeno 6.12.2021.

Garda World (2020) *Moldova: First Case of COVID-19 Confirmed March 8*. Dostupno na: <https://www.garda.com/crisis24/news-alerts/320631/moldova-first-case-of-covid-19-confirmed-march-8>, stranici pristupljeno 14.8.2021.

Greisman, L., Herndon, M. (2020) *Avoid Scams While Finding Help During Quarantine*. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2020/04/avoid-scams-while-finding-help-during-quarantine>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Gressin, S. (2021) *Scammers Target Loved Ones of COVID-19 Victims*. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2021/04/scammers-target-loved-ones-covid-19-victims>, stranici pristupljeno 10.10.2021.

Hu, L. (2021) *Fake Websites Used in COVID-19 Themed Phishing Attacks, Impersonating Brands Like Pfizer and BioNTech*. Dostupno na: <https://unit42.paloaltonetworks.com/covid-19-themed-phishing-attacks/>, stranici pristupljeno 10.10.2021.

Human Rights Watch (2020a) *Human Rights Dimensions of COVID-19 Response*. Dostupno na: <https://www.hrw.org/news/2020/03/19/human-rights-dimensions-covid-19-response>, stranici pristupljeno 15.10.2021.

Vida Vilić Fišing kao oblik prevare i krađe identiteta u zdravstvu: Viktimizacija za vreme trajanja pandemije COVID-19

Human Rights Watch (2020b) *Human Rights Dimensions of COVID-19 Response - Root out Discrimination and Stigma, Protect Patient Confidentiality*. Dostupno na: https://www.hrw.org/news/2020/03/19/human-rights-dimensions-covid-19-response#_Toc35446585, stranici pristupljeno 15.10.2021.

IdentityForce (2020) *Coronavirus Fake Websites and Phishing Emails*. Dostupno na: <https://www.identityforce.com/identity-theft/coronavirus-scams>, stranici pristupljeno 18.10.2021.

Informacija (2020) *Gmail dnevno blokira 18 miliona lažnih emailova u kojima se COVID-19 koristi kao mamac za korisnike*. Dostupno na: <https://www.informacija.rs/Vesti/Gmail-dnevno-blokira-18-miliona-laznih-emailova-u-kojima-se-COVID-19-koristi-kao-mamac-za-korisnike.html>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

International Press Institute (2020) *Hungary Seeks Power to Jail Journalists for 'False' COVID-19 Coverage*. Dostupno na: <https://ipi.media/hungary-seeks-power-to-jail-journalists-for-false-covid-19-coverage/>, stranici pristupljeno 15.12.2021.

Janković, S., Durović, A. (2020) *Aplikacija za 'lov na izolovane' i dalje aktivna*. Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/aplikacija-za-lov-na-izolovane-ali-i-dalje-aktivne/30513232.html>, stranici pristupljeno 16.11.2021.

Kaspersky (2021) *What is Spam and a Phishing Scam – Definition*. Dostupno na: <https://www.kaspersky.com/resource-center/threats/spam-phishing>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Kreidler, J. (2020) *COVID-19 Clinical Trial: Real or Fake? Learn How to Tell the Difference*. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2020/10/covid-19-clinical-trial-real-or-fake-learn-how-tell-difference>, stranici pristupljeno 19.12.2021.

Lake, L. (2020) *CBD, COVID-19 and Cancer: The Unfounded Facts*. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2020/04/cbd-covid-19-and-cancer-unfounded-facts>, stranici pristupljeno 14.12.2021.

Leach, J. (2020) *60 and Over in the Time of COVID-19?* *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2020/03/60-and-over-time-covid-19-read>, stranici pristupljeno 16.11.2021.

Leach, J. (2021) *Scams Will Follow New COVID-19 Rescue Plan*. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2021/03/scams-will-follow-new-covid-19-rescue-plan>, stranici pristupljeno 02.12.2021.

Malpedia. Dostupno na: https://malpedia.caad.fkie.fraunhofer.de/details/win.agent_tesla, stranici pristupljeno 24.12.2021.

Milutinović, D. (2020, 31. mart) Lažne vesti i hakerske pretnje tokom pandemije koronavirusa. *Domen RS*. Dostupno na: <https://www.domen.rs/sr-latn/lazne-vesti-i-hakerske-pretnje-tokom-pandemije-koronavirusa>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Mihajlović, I. (2021) *Šta su fišing mejlovi i kako da se zaštite od njih?* Dostupno na: <https://mint.rs/blog/bezbednost/sta-su-phishing-mejlovi-i-kako-da-se-zastitite-od-njih/>, stranici pristupljeno 19.10.2021.

Mimecast (2021) *Threat Intelligence Report: 100 Days of Coronavirus*. Dostupno na: <https://www.mimecast.com/resources/white-papers/threat-intelligence-report-100-days-of-coronavirus/>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije (2020) *Upozorenje javnim ustanovama i firmama na pojavu nove „fišing kampanje”*. Dostupno na: http://www.mup.gov.rs/wps/portal/sr/aktuelno/saopstenja/3047d34f-b3dc-429f-8ecf-6ece818a7cdf!/ut/p/z1/hY9RC4IwHMQ_Sx9g7O-m23wcaatMKoSvcsazoRSCemhT59ET0J2bwe_O-6wxjnWjXnWlenrtjG3wZ80O2_DIHkKSCJ8uQCZQgC7jIKKGD5-APghCVhP59f_gGEBeaTztMK6M_0V1Y1rcU7B5wX1HbrQwiKfhA6J0jrESIsKTxhuCzds0-N28EAyqQQEgqgDHwOKxQTknodREgsqlvAFJv519_y1cdmqkrPZGwjCf0MI/dz/d5/L0IDUMlTUSEhL3dHa0FKRnNBLzROV3FpQSEhL3NyX1JTXyNMYXRu/, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Personal Magazin (2021) *Internet prevare vezane za COVID-19 vakcine*. Dostupno na: <https://www.personalmag.rs/internet-prevare-vezane-za-covid-19-vakcine/>, stranici pristupljeno 14.11.2021.

Phishing Attack Messaging Targets COVID-19 Vaccine (2020). Dostupno na: <https://www.jdsupra.com/legalnews/phishing-attack-messaging-targets-covid-19658/>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Police Digital Security Centre (2020) *The Whole World Knows Where You're Working Right Now - Don't Leave Your Home Office Open to Cyber Criminals*. Dostupno na: https://www.policedsc.com/images/PDSC_TOP_TIPS_WORKING_FROM_HOMEv2.pdf, stranici pristupljeno 8.11.2021.

Puig, A. (2021) Coronavirus Relief Scam Impersonates Joe Simons from the Federal Trade Commission. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2021/01/coronavirus-relief-scam-impersonates-joe-simons-federal-trade-commission>, stranici pristupljeno 24.12.2021.

Radio Televizija Vojvodine (2020) *CERT: Zloupotrebljava se koronavirus, u toku „fišing“ kampanja*. Dostupno na: https://www.rtv.rs/sr_lat/drustvo/cert-zloupotrebljava-se-koronavirus-u-toku-fising-kampanja_1102270.html, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Ristić, M., Stojanović, M., German, S. M., Keller-Alant, A., Firat, B., Vladislavljević, A., Gascón Barberá, M., Necsutu, M. (2020) *Pravo na informaciju i privatnost: Drugačije*

Vida Vilić Fišing kao oblik prevare i krađe identiteta u zdravstvu: Viktimizacija za vreme trajanja pandemije COVID-19

žrtve koronavirusa. Dostupno na: <https://balkaninsight.com/2020/03/24/pravo-na-informaciju-i-privatnost-drugacije-zrtve-koronavirusa/?lang=sr>, stranici pristupljeno 24.11.2021.

RBC Corporate Governance and Responsible Investment Team (2020) *Data Privacy and Security in the Time of COVID-19*. Dostupno na: https://institutional.rbcgam.com/en/ca/research-insights/article/data-privacy-and-security-in-the-time-of-covid-19_i/detail, stranici pristupljeno 20.12.2021.

SECURELIST by Kaspersky (2021) *Statistics: Phishing*. Dostupno na: <https://securelist.com/spam-and-phishing-in-q1-2021/102018/>, stranici pristupljeno 21.12.2021.

Small, B. (2020) Scams in Online Sales: When Orders Don't Arrive. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2020/07/scams-online-sales-when-orders-dont-arrive>, stranici pristupljeno 16.12.2021.

Spike, J. (2020, 1. june) Press Freedom: COVID Pandemic Adds to Pressure on Hungarian Media. *Voice of America*. Dostupno na: <https://www.voanews.com/press-freedom/covid-pandemic-adds-pressure-hungarian-media>, stranici pristupljeno 6.12.2021.

Swinhoe, D. (2020, 15. maj) 8 Ways Attackers are Exploiting the COVID-19 Crisis. *CSO Online*. Dostupno na: <https://www.csoonline.com/article/3532825/6-ways-attackers-are-exploiting-the-covid-19-crisis.html>, stranici pristupljeno 06.12.2021.

Tidy, J. (2020, 13. mart) Coronavirus: How Hackers are Preying on Fears of Covid-19. *BBC News*. Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/technology-51838468>, stranici pristupljeno 8.12.2021.

Tressler, C. (2020a) FTC Warns 45 More Sellers of Scam Coronavirus Treatments. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2020/05/ftc-warns-45-more-sellers-scams-coronavirus-treatments>, stranici pristupljeno 20.11.2021.

Tressler, C. (2020b) FTC: Coronavirus Scams, Part 2. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2020/03/ftc-coronavirus-scams-part-2>, stranici pristupljeno 20.11.2021.

Tressler, C. (2021a) Scammers are Scheming as HealthCare.gov Reopens. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2021/02/scammers-are-scheming-healthcaregov-reopens>, stranici pristupljeno 20.11.2021.

Tressler, C. (2021b) Ignore Bogus COVID Vaccine Survey. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2021/03/ignore-bogus-covid-vaccine-survey>, stranici pristupljeno 20.11.2021.

Tressler, C. (2021c) Scammers Cash in on COVID-19 Vaccination Confusion. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2021/01/scammers-cash-covid-19-vaccination-confusion>, stranici pristupljeno 20.11.2021.

Tressler, C. (2021d) COVID Vaccines are FREE! *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2021/04/covid-vaccines-are-free>, stranici pristupljeno 20.11.2021.

Tressler, C. (2021e) Help Fight COVID Vaccine Scams: Share These Tips with Those You Know. *Federal Trade Commission*. Dostupno na: <https://www.consumer.ftc.gov/blog/2021/03/help-fight-covid-vaccine-scams-share-these-tips-those-you-know>, stranici pristupljeno 20.11.2021.

Vlada Republike Srbije (2020) *Upozorenje javnim ustanovama i firmama na pojаву нове „fišинг кампање”*. Dostupno na: <https://www.srbija.gov.rs/vest/469095/upozorenje-javnim-ustanovama-i-firmama-na-pojavu-nove-fising-kampanje.php>, stranici pristupljeno 19.11.2021.

Vlada RS stavila van snage uredbu o izazivanju panike (2020, 14. april) *Danas*. Dostupno na: <https://www.danas.rs/svet/vlada-rs-stavila-van-snage-uredbu-o-izazivanju-panike/>, stranici pristupljeno 3.12.2021.

Warburton, D. (2020) Phishing Attacks Soar 220% During COVID-19 Peak as Cybercriminal Opportunism Intensifies. *F5 Lab*. Dostupno na: <https://www.f5.com/company/news/features/phishing-attacks-soar-220--during-covid-19-peak-as-cybercriminal>, stranici pristupljeno 7.12.2021.

Waggoner, J., Markowitz, A. (2021) *Beware of Robocalls, Texts and Emails Promising COVID-19 Cures or Stimulus Payments*. Dostupno na: <https://www.aarp.org/money/scams-fraud/info-2020/coronavirus.html>, stranici pristupljeno 16.11.2021.

WHO (2021) *WHO Published This Call for Donation on Their Official Website, Not by Sending the Emails to Email Users Worldwide*. Dostupno na: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/donate>, stranici pristupljeno 9.11.2021.

VIDA VILIĆ*

Phishing as a Form of Fraud Identity Theft in Healthcare: Victimization During COVID-19 Pandemic

The coronavirus pandemic affects all segments of human life around the world. Due to the risk to people's health, personal communication has been completely changed and most professional activities and contacts must take place in a cyber environment, with the help of computers and mobile telephony. On-line communication and the use of social networks undoubtedly represent a conditio sine qua non in a situation when compliance with numerous preventive measures are required, including the work from home, online teaching in schools, a ban on gatherings etc. The positive aspects of this kind of communication are undoubtedly obvious and necessary, but they also created new forms of victimization due to insecure protocols for sending e-mails, inadequate level of privacy protection, insufficient information security, the existence of so-called security holes and the use of the same devices and digital services for professional and private purposes. Hacking phishing activities during the pandemic mostly endangered the security of confidential data collected within medical information systems, educational institutions, and in the field of banking, when the user is expected to compromise his/her digital identity and publish his/her data. The subject of this paper is the presentation of some of the most common phishing activities and identity theft in the field of health care, provision of health services, procurement of medicines and vaccines against coronavirus, which have been recorded in the world since the beginning of the pandemic. The phishing activities that will be presented in this paper significantly contribute to the further spread of panic from the misuse of medical data of infected persons and their contacts. The paper aims to point out the most common forms of victimization that have appeared around the world, as a consequence of cyber security violations due to hacker attacks during the COVID-19 pandemic. Special emphasis in the paper is on these "pandemic" cyber dangers, as well as on the mechanisms for avoiding this type of victimization.

Keywords: phishing, COVID-19, cyber security, right to privacy, healthcare.

* Dr Vida Vilić is a Research Associate, Clinic of Dentistry, Niš. E-mail: vila979@gmail.com.

Žrtve i savremenih društvenih konteksta: Izazovi i perspektive

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 1, str. 79-92

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2201079M>

Pregledni rad

Primljeno: 9.2.2022.

Odobreno za štampu: 9.5.2022.

Viktimoški osvrt na vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju¹

FILIP MIRIĆ*

DANICA VASILJEVIĆ-PRODANOVIĆ

Korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija je jedna od osnovnih kompetencija čoveka savremenog doba. Internet je omogućio preuzimanje i deljenje podataka u digitalnom obliku, učenje, informisanje, poslovanje, zabavu, uključivanje u društvene mreže. Međutim, razvoj interneta doveo je i do pojave različitih oblika digitalnog nasilja. Viktimizaciji ovom vrstom nasilja posebno su podložni mladi, koji nisu uvek u mogućnosti da na njega adekvatno reaguju. Predmet ovog rada je fenomen vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju, posmatran iz viktimoške perspektive. U radu su prikazane osnovne fenomenološke karakteristike ovog oblika nasilja i jedna od tipologija žrtava i nasilnika. Cilj rada je ukazivanje na značaj viktimoškog pristupa problemu digitalnog nasilja i na potrebu sprovođenja programa prevencije nasilja i zaštite žrtava vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju. Uporednim prikazom karakteristika nasilnika i žrtava u digitalnom okruženju može se doći do vrednih saznanja koja mogu doprineti prevenciji ovog oblika vršnjačkog nasilja.

Ključne reči: digitalno nasilje, digitalno siledžištvo, vršnjačko nasilje, Internet, viktimizacija.

¹ Ovaj tekst je rezultat rada na projektu Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (br. ugovora 451-03-68/2021-14/200096). Rukovoditeljka projekta je prof. dr Marina Radić-Šestić.

* Dr Filip Mirić je naučni saradnik i stručno-tehnički saradnik za doktorske studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu. E-mail: filip.miric@gmail.com, filip@prafak.ni.ac.rs.

Dr Danica Vasiljević-Prodanović je vanredna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. E-mail: vp.danica@gmail.com.

Uvod

Pojava modernih računara i korisničkih programa za najširu upotrebu je promenila živote ljudi širom sveta (Nikolić Komlen i dr., 2010: 9). Korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija (IKT) u različitim oblastima društvenog života je jedna od osnovnih kompetencija čoveka savremenog doba (Vasiljević-Prodanović, 2020). Računari i Internet se koriste u privredi, obrazovanju, za zabavu i jačanje društvenih veza među ljudima, kao i za mnoge druge aktivnosti. Ekspanzija i invazija računara u gotovo svaki dom na planeti neminovno su donele i nove oblike njihovog korišćenja, pri čemu se obavljaju i aktivnosti koje često nisu u skladu sa zakonom (Nikolić Komlen i dr., 2010). Sada su na samo „klik“ od nas brojne informacije koje su pre dvadesetak godina bile nedostupne ili teško dostupne. I pored svih prednosti interneta, na njemu vrebaju i brojne opasnosti koje u manjoj ili većoj meri ugrožavaju bezbednost i sigurnost korisnika. Ovim opasnostima su posebno izložena deca i maloletnici koji često, zbog svoje lakovitosti, radoznalosti ili neiskustva, nisu u stanju da ih na vreme prepoznaju i da se od njih na adekvatan način zaštite. Među svim negativnim pojavama koje se mogu sresti na Internetu, posebno se izdvaja vršnjačko nasilje u virtuelnom prostoru. Ono predstavlja novu formu vršnjačkog nasilja koje se sa ulica, škola i iz kafića prenosi u tzv. onlajn okruženje. Nasilje među vršnjacima preko interneta ili mobilnog telefona, u svetu je poznato kao cyberbullying, što se može prevesti kao digitalno siledžištvo (Popadić, Kuzmanović, 2013) ili sajber nasilje (Mirić, 2013). U suzbijanju vršnjačkog nasilja u virtuelnom prostoru posebnu pažnju treba posvetiti merama prevencije, imajući u vidu da je internet sa svojim servisima sve dostupniji najmlađim korisnicima, da se lako i brzo pristupa različitim sadržajima, te da za njegovo korišćenje nije potrebno veliko poznavanje informacionih tehnologija. U ovom radu je dat viktimološki osvrt na fenomen vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju, relativno novog problema koji nije dovoljno istražen u domaćim okvirima. Ukazano je na osnovne fenomenološke karakteristike i dat je pregled tipova nasilnika i žrtava digitalnog nasilja. Cilj rada je ukazivanje na značaj viktimološkog pristupa ovom problemu i na potrebu sprovodenja programa prevencije nasilja i zaštite žrtava vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju. Viktimološki pristup sagledavanja nasilja u digitalnom okruženju je neophodan kako bi internet ostao računarska mreža za razmenu informacija, bez rizika od zloupotrebe.

Pojam, osnovne karakteristike i rasprostranjenost vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju

Prilikom izučavanja bilo kog oblika kriminaliteta, od suštinskog je značaja njegovo adekvatno pojmovno određenje i razgraničenje u odnosu na slične forme ispoljavanja kriminalne aktivnosti. Iz određenja pojma vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju proizilaze i njegove osnovne karakteristike. Vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju predstavlja novi oblik nasilja, nastao kao posledica razvoja savremenih informacionih tehnologija i njihove masovne upotrebe među mladima. U literaturi se označava i terminima „elektronsko nasilje”, „online nasilje”, „internet nasilje” ili „digitalno nasilje”. U osnovi, obuhvata širok spektar ponašanja kojima se namerno povređuje druga osoba u sajber prostoru komunikacije (Popović-Ćitić, 2009: 44). Ono istovremeno predstavlja oblik kriminaliteta nasilja, ali i kompjuterskog kriminaliteta.² Prema jednoj od definicija, digitalno nasilje podrazumeva „namerno i ponovljeno nanošenje povrede/štete putem kompjutera, mobilnih telefona i drugih elektronskih uređaja” (Patchin, Hinduja, 2015: 2).

Vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju odlikuju sve ključne karakteristike konstrukta vršnjačkog nasilja, koje je formulisao skandinavski psiholog Dan Olweus – agresivno ponašanje izraženo kroz negativne akcije, namera da se druga osoba povredi, nesrazmerna moći između učesnika i repetitivnost (Popović-Ćitić, 2009: 44). Prvo, vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju podrazumeva preduzimanje negativnih akcija prema drugim osobama korišćenjem informacionih tehnologija, kao što su internet ili mobilni telefon. Drugo, sajber nasilnik nastoji da svojim akcijama nanese direktnu ili indirektnu povredu ili štetu žrtvi. Treće, sajber nasilnik se nalazi u realnoj ili umišljenoj poziciji moći u odnosu na žrtvu, pri čemu, za razliku od tradicionalnog nasilnika koji svoju moć zasniva prevashodno na fizičkoj snazi ili društvenom statusu, sajber nasilnik može uspostaviti neravnotežu moći zahvaljujući znanju, spretnosti i umešnosti u korišćenju informacionih tehnologija. I četvrto, ponašanje sajber nasilnika se ponavlja tokom vremena, s tim što nekada samo jedna inicijalna negativna akcija izvršena od strane sajber nasilnika može dovesti do

² Kompjuter predstavlja sredstvo čijom se upotrebom, osim digitalnog nasilja, može ostvariti i radnja izvršenja krivičnih dela poput kompjuterske prevare, pravljenja i unošenja računarskih virusa, neovlašćenog korišćenja računara i računarskih mreža i slično. Više o kriminološkim karakteristikama kompjuterskog kriminaliteta videti u: Nikolić-Ristanović, Konstantinović Vilić, 2018.

ponavljane viktimizacije žrtve u dužem vremenskom periodu (Popović-Ćitić, 2009: 44-45). Na primer, jedna ista kompromitujuća slika neovlašćeno poslata na više adresa može dovesti do reviktimizacije žrtve. Pojedini autori, stoga, opravdano smatraju da se pri proučavanju digitalnog nasilja ne treba ograničiti samo na ponovljene slučajevne nasilništva (Popadić, Kuzmanović, 2013).

U vezi sa tim, u literaturi se mogu naći i pojmovna razgraničenja između elektronske viktimizacije i elektronskog bulinga. Elektronska viktimizacija adolescenata, tako definisana, podrazumeva bilo koje oblike viktimizacije adolescenata elektronskim putem, dok se pod viktimizacijom elektronskim bulingom (eng. *cyberbullying victimization*), smatra konkretnim vid viktimizacije adolescenata ovim oblikom bulinga (Nešić, 2016: 406-407). Vršnjačko nasilje je opšti pojam u odnosu na buling, a jedna od karakteristika bulinga je upravo ponavljanje, sa namerom da se žrtvi nanese šteta (Nešić, 2016: 407). Kao opšti pojam, u radu će se koristiti pojam vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju, u skladu sa definisanim predmetom i ciljem rada.

Treba istaći da postoji visoka tamna brojka vršnjačkog nasilja na internetu. Žrtve nasilja najčešće ga ne prijavljuju iz straha od osvete nasilnika i nerazumevanja ljudi iz najbliže okoline. Visoka tamna brojka je karakteristična za sve oblike kompjuterskog kriminaliteta, a prema nekim procenama ona se kreće od 90% do 99% (Dimovski, 2010: 207). Podaci o rasprostranjenosti digitalnog vršnjačkog nasilja u velikoj meri variraju, zavisno od toga kako je nasilje definisano, vremenskog okvira u kome se posmatra, postavljenog kriterijuma učestalosti nasilja, demografskih karakteristika uzorka (Kowalsky, Limber, McCord, 2019). Pregledom 159 studija koje su se bavile prevalencom digitalnog nasilja i viktimizacije, portugalski autori Brochado, Soares i Fraga (2017) su ustanovili da postoje velike razlike u procenama prevalence između različitih zemalja i regija. Najveća medijalna prevalenca digitalnog nasilja je zabeležena u studijama sprovedenim u Kanadi (23,8%, pri čemu je najniža procena 1,9%, a najviša 65%), a najniža medijalna prevalenca u studijama sprovedenim u Australiji (5%), Švedskoj (5,2%) i Nemačkoj (6,3%). Noviji podaci pokazuju da je 14,9% srednjoškolaca u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) bilo izloženo digitalnom nasilju u godini koja je prethodila istraživanju (Kann i dr., prema Ansary, 2020).

U Srbiji nedostaju istraživanja digitalnog vršnjačkog nasilja. Na osnovu rezultata sprovedenih malobrojnih istraživanja iz ove oblasti, može se doći do procene o njegovoj rasprostranjenosti u našoj zemlji. Nalazi istraživanja Popović-Ćitić, Đurić i Cvetković (2011) na uzorku od 387 učenika srednjih škola u

Beogradu pokazuju da je oko 10% učenika vršilo digitalno nasilje nad vršnjacima (najčešće u formi uznemiravanja), dok je 20% učenika prijavilo iskustvo viktimizacije (najčešće u formi omalovažavanja i uznemiravanja).

Istraživanje digitalnog vršnjačkog nasilja, sprovedeno 2012. godine u 17 osnovnih i 17 srednjih škola u Srbiji, u kome je učestvovalo 3784 učenika, pokazalo je da je 9% osnovaca i 12% srednjoškolaca snimano mobilnim telefonom ili kamerom, dok je SMS poruke uznemirujućeg sadržaja dobilo 5% učenika osnovnoškolskog uzrasta i 9% srednjoškolaca (Maričić, Kovačević, 2013: 493-495). Uznemiravanje na društvenim mrežama iskusilo je 18% osnovaca i 17% srednjoškolaca (Maričić, Kovačević, 2013: 494-495). Na osnovu rezultata ovog istraživanja može se zaključiti da je skoro petina osnovaca i srednjoškolaca bilo žrtva nekog oblika digitalnog nasilja od strane vršnjaka, što ukazuje na potrebu šireg izučavanja pojavnih oblika ovog nasilja.

Popadić i Kuzmanović (2013) ukazuju da rizik viktimizacije digitalnim nasiljem raste sa uzrastom, o čemu govori podatak da je četvrtina učenika četvrtog razreda osnovne škole, trećina učenika viših razreda osnovne škole i dve trećine učenika srednjih škola bar jednom u toku godine koja je prethodila istraživanju, bilo izloženo nekom obliku viktimizacije digitalnim nasiljem. Isti autori naglašavaju da postoji „značajna povezanost između digitalne viktimizacije i digitalnog nasilništva”, pri čemu su učenici koji vrše digitalno nasilje češće izloženi i viktimizaciji ovim nasiljem (Popadić, Kuzmanović, 2013: 131). Novije istraživanje na uzorku učenika uzrasta od 9 do 17 godina ukazuje da je 15% dečaka i 18% devojčica iskusilo digitalno nasilje u toku godine koja je prethodila istraživanju (Kuzmanović i dr, 2019).

Kao posebno značajno, treba istaći i istraživanje u okviru treće Međunarodne ankete sa samoprijavljanjem, koje je sprovedeno 2013. i 2014. godine na uzorku od 1344 učenika osnovnih i srednjih škola u Beogradu i Novom Sadu, uzrasta između 12 i 18 godina.³ Prema rezultatima ovog istraživanja, viktimizacija elektronskim vršnjačkim nasiljem je prisutna u 18,8% slučajeva. Ovo ukazuje da je skoro petina ispitanika iz uzorka bila izložena nekom od oblika viktimizacije vršnjačkim nasiljem u digitalnom okruženju (Ćopić, 2016: 57).

³ Empirijsko istraživanje je sprovedeno uz međunarodnu koordinaciju Nadzornog odbora Međunarodne ankete samoprijavljanjem delinkvencije, a u saradnji sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i direktorima osnovnih i srednjih škola u Beogradu i Novom Sadu u kojima je sprovedeno anketiranje učenika. Prikupljanje podataka rezultat je saradnje Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (Univerzitet u Beogradu) i Viktimološkog društva Srbije (Nikolić-Ristanović, 2016: 5).

Oblici vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju

Vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju obuhvata brojna ponašanja kojima se, putem savremenih elektronskih komunikacionih uređaja vrši nasilje nad drugima. Nezavisno od mehanizma komunikacije koji nasilnici koriste u virtuelnom svetu, može se, prema specifičnostima načina izvršenja, razlikovati osam oblika sajber nasilja. Ovi oblici obuhvataju ponašanja poput vređanja, uznemiravanja, ogovaranja i klevetanja, lažnog predstavljanja, nedozvoljenog saopštavanja, obmanjivanja isključivanja i proganjanja (Vilić, 2016; Mirić, 2017). Svaki od ovih oblika nasilja podjednako je štetan jer ostavlja negativne posledice po žrtvu. Jedan od izuzetno negativnih aspekata vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju jeste što uvredljivi sadržaji, po pravilu, ostaju veoma dugo dostupni korisnicima interneta. Treba napomenuti da proganjanje predstavlja posebno krivično delo u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije, koje može biti izvršeno i van digitalnog okruženja. Sama inkriminacija proganjanja predstavlja važan mehanizam zaštite od ovog oblika kriminaliteta.⁴

Vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju može biti direktno ili indirektno. Direktno nasilje obuhvata slanje uvredljivih SMS i MMS poruka, različite uvrede žrtve, uznemiravanje i proganjanje putem digitalnih sredstava komunikacije. Pri tome, društvene mreže su najčešći medij u kome se ispoljavaju ovi oblici nasilja jer nasilniku omogućavaju da ostane anoniman, što otežava njegovo otkrivanje (Vilić, 2016).

Nasilje preko posrednika, ili indirektno internet vršnjačko nasilje, je najopasnija vrsta nasilja preko interneta jer često uključuje odrasle osobe, a postoji kada izvršilac napada žrtvu preko treće osobe, koja toga najčešće nije svesna. Primeri ovakve vrste nasilja su česti na društvenim mrežama: otvaranje lažnog profila pod tuđim imenom i objavljivanje različitih uznemirujućih ili vulgarnih stvari u ime nekog drugog, pisanje negativnih ili osuđujućih tekstova sa profila nekog drugog korisnika kako bi se njemu nanelo šteta i slično (Vilić, 2016: 177).

⁴ Videti član 138a Krivičnog zakonika Republike Srbije, Službeni glasnik RS, 85/2005, 88/2005-ispr, 107/2005-ispr, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019.

Tipovi nasilnika i žrtava u digitalnom okruženju

Kada govorimo o tradicionalnom vršnjačkom nasilju, obično prepostavljamo da je nasilnik fizički snažan, što mu omogućava da koristi disbalans moći kako bi povredio žrtvu. Za razliku od toga, digitalni nasilnik može biti bilo ko, bez obzira na fizičke predispozicije. Anonimnost koju pruža elektronska komunikacija može da ohrabri i one koji nikada ne bi vršili nasilje u realnom životu. Kada je reč o viktimizaciji, neka istraživanja su pokazala da oni koji verovatno ne bi mogli da budu žrtve u realnom životu, postaju žrtve digitalnog nasilja (Vandebosch, Van Cleemput, prema Dennehy i dr., 2020). Dakle, uloge nasilnika i žrtve u digitalnom okruženju nisu stereotipne.

Prema profilu koji su postavili Baldry, Farrington i Sorrentino (2015), sajber nasilnici su verovatnije dečaci, imaju slab školski uspeh i ne osećaju povezanost sa školom, mnogo koriste uređaje za pristup internetu, nemaju emocionalnu i kognitivnu empatiju, nemaju jasnu predstavu o sebi, impulsivniji su, imaju tendenciju da krše pravila, prihvataju agresiju kao normu ponašanja, nasilni su u školi i imaju tendenciju da budu moralno neangažovani. Oni nemaju roditeljsku podršku ili nadzor nad korišćenjem interneta, a škole koje pohađaju nemaju jasna pravila ili politike protiv digitalnog nasilja.

Postoje brojne veoma interesantne tipologije nasilnika, od kojih navodimo podelu prema karakteristikama ličnosti nasilnika i načinu ispoljavanja nasilja.⁵

- 1) Osvetoljubivi anđeo (anđeo osvetnik, eng. *vengeful angel*) – nikada sebe ne doživljava kao nasilnika, već kao nekog ko spašava druge od nasilja. Njegova primarna misija je osveta za pretrpljeno nasilje;
- 2) Gladan moći (eng. *power hungry*) – za razliku od prethodnog tipa nasilnika, ovaj tip žudi za moći i njemu je zbog toga stalno potrebna publika pred kojom sprovodi svoje nasilne aktivnosti, najčešće usmerene prema fizički slabijim vršnjacima u školi;
- 3) Štreber osvetnik (eng. *revenge of the nerd*) – vrši nasilje iz osvete zbog neprihvatanja od strane svojih vršnjaka. Nasilje koje ispoljava može biti veoma destruktivno jer poseduje informatička znanja i deluje skriveno, koristeći prednosti digitalnog prostora.

⁵ Stop cyberbullying. Dostupno na: www.stopcyberbullying.org/pdf/howdoyouhandle-acyberbully.pdf, stranici pristupljeno 23.2.2022.

- 4) Pakosne devojčice (eng. *mean girls*) – čine nasilje iz dosade ili radi zabave. Nije im cilj da fizički povrede žrtvu, već da je degradiraju.
- 5) Nepažljivi nasilnici (engl. *inadvertent*) – čine nasilje iz nepažnje, bez mnogo razmišljanja o mogućim posledicama. Njihovo nasilje je najčešće posledica pretrpljene frustracije i traume u toku detinjstva. Zanimljivo je da sebe nikada ne smatraju nasilnicima.

Osim na tipologiju nasilnika, sa viktimološkog stanovišta je važno osvrnuti se i na karakteristike žrtava nasilja u digitalnom okruženju. U kriminološkoj i viktimološkoj literaturi navodi se da su žrtve ovog oblika kriminaliteta bivši partneri, prijatelji i poznanici, osobe koje iz profesionalnih razloga dolaze u kontakt sa mnogo ljudi, kolege sa posla, nepoznati ljudi, medijski poznate ličnosti i lažne žrtve (Vilić, 2016: 147-148). Kada je reč o profilu žrtava digitalnog nasilja, to su verovatnije devojčice, imaju slab uspeh u školi, provode više vremena onlajn, tako da su izloženije riziku, nedostaju im socijalne veštine, imaju nisko samopouzdanje, prijavljuju simptome depresije i anksioznosti, ispoljavaju bes i neprilagođeno ponašanje, verovatno će biti viktinizovane u školi, ali mogu biti i nasilnice. Nedostaje im socijalna podrška u školi i kod kuće, roditelji imaju malo znanja o korišćenju interneta i nemaju kontrolu nad njihovim onlajn aktivnostima (Baldry, Farrington, Sorrentino, 2015).

Posledice vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju

Kako bi se problem vršnjačkog nasilja sveobuhvatno sagledao, važno je ukazati i na njegove moguće posledice po žrtvu. Korisnici interneta se suočavaju sa različitim oblicima nasilja. Ukoliko se na strani žrtve ovog virtualnog nasilja nađu deca i maloletnici, to može dovesti do veoma teških posledica. Posledice vršnjačkog nasilja mogu biti različite u odnosu na vreme izloženosti žrtve nasilju i od karakteristika samog nasilja, i mogu se kretati od veoma malog nivoa stresa, pa sve do ozbiljnih psiholoških poremećaja (Nešić, 2016).

Istraživanja sprovedena u svetu pokazuju da vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju ima veći potencijal da izazove teže posledice po žrtvu jer nasilnici mogu da prate i uznemiravaju svoju žrtvu u širem socijalnom okruženju (Slonje, Smith, 2008). Ukoliko izloženost vršnjačkom nasilju dugo traje, kod žrtve može izazvati niz psihičkih problema, pored poremećaja fizičkog zdra-

vlja. Nekada su psihičke posledice jedine posledice (kao na primer u slučaju nasilja koje se odvija samo na psihičkom nivou), a nekada se one udružuju sa fizičkim, materijalnim i ili socijalnim posledicama. Rezultati istraživanja ukazuju na visok nivo psihičkih posledica, kako kod žrtava teških, tako i kod žrtava lakših oblika kriminaliteta (Nikolić-Ristanović, 2019: 157). Depresija, otuđenost, potištenost, anksioznost samo su neke od posledica psihičkog i fizičkog nasilja nad maloletnicima od strane vršnjaka (Mirić, 2013: 397). Ove posledice mogu biti uzrokovane, prema našem mišljenju, kako nasiljem u digitalnom, tako i onim u realnom okruženju. S tim u vezi, jedan od najopasnijih vidova ispoljavanja vršnjačkog nasilja na internetu jesu i „grupe mržnje“ (*hate groups*). Ove grupe najčešće u svom nazivu sadrže ime i prezime osobe protiv koje su usmerene i poziv da joj se pridruže korisnici određene društvene mreže. Ovo može delovati izuzetno frustrirajuće na žrtvu. Jedna od mera za prevenciju ovog oblika nasilja jeste jačanje svesti kod mladih ljudi o važnosti nenasilnog rešavanja konflikata i o destruktivnosti mržnje.

Postavlja se pitanje kako uticati na smanjenje posledica vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju. Prvi korak jeste podizanje svesti mladih ljudi o opasnosti nasilja u digitalnom okruženju.⁶ Istraživanja pokazuju da implementacija programa intervencije i prevencije digitalnog nasilja može doprineti redukovaniju nasilja približno 10-15% i smanjenju viktimizacije digitalnim nasiljem približno 14% (Gaffney i dr., 2019). Važan element prevencije viktimizacije digitalnim nasiljem je dosledna primena postojećih standarda zaštite žrtava, kao i jačanje pravnog okvira usvajanjem obavezujućih dokumenata kojima se štite prava žrtava u virtuelnom prostoru (Paunović, 2018). Istraživanja pokazuju da socijalna podrška žrtvama digitalnog nasilja od strane roditelja, drugova i nastavnika smanjuje rizik nastanka simptoma depresivnosti i anksioznosti, i povećava osećanje blagostanja, kako kod žrtava, tako i kod učinilaca digitalnog nasilja (Hellfeldt, Lopez-Romero, Andershed, 2020). Ovi nalazi pokazuju da programe prevencije i podrške žrtvama sajber nasilja treba zasnivati na strategijama socijalne podrške mladima od strane bliskih osoba iz njihovog okruženja, i osnažiti mlade da zatraže takvu podršku.

⁶ U svetu postoje različiti preventivni programi od kojih su mnogi edukativnog karaktera, poput Cyber bullying: A prevention curriculum, organizovanog od strane Hazelden Foundation iz Sjedinjenih Američkih Država, koji je namenjen mladima sa ciljem unapređenja i produbljivanja znanja o vršnjačkom elektronskom nasilju (Cyber Bullying: A Prevention Curriculum, 2016).

Zaključak

Vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju predstavlja poseban kriminološki i društveni problem. Ekspanzija informacionih tehnologija među mladima ima pozitivne efekte u smislu dostupnosti znanja, informacija i veština, kao i u oblasti socijalne interakcije među mladima. Međutim, osim pozitivnih efekata, internet može postati i izvor bola i patnje za žrtve elektronskog nasilja. Iako nedostaju obimnija istraživanja o ovom obliku nasilja u Srbiji, raspoloživi podaci pokazuju da je značajan procenat osnovaca i srednjoškolaca bio izložen nekom od oblika vršnjačkog nasilja na internetu. Posledice digitalnog vršnjačkog nasilja mogu biti depresija, otuđenost, potištenost, anksioznost.

Stvaranje bezbednog društva podrazumeva i pravo na bezbedno digitalno okruženje. Ono predstavlja i preduslov za ostvarivanje brojnih drugih ljudskih prava, što je posledica informatičke ere u kojoj živimo. Programi generalne prevencije u vidu vršnjačke edukacije mogu doprineti da se ovaj oblik nasilja smanji. Osim toga, potrebno je jačati osećaj odgovornosti kod mlađih i podizati njihovu svest o neprihvatljivosti nasilnih obrazaca ponašanja, kako u realnom životu, tako i na internetu.

Važan činilac u borbi protiv digitalnog nasilja jeste poznavanje različitih tipova nasilnika. Ovo pitanje nema samo akademski značaj, već je važno za razvoj istraživanja iz oblasti kriminalne fenomenologije, i kao polazište za kreiranje efikasnih mera za suzbijanje ovog oblika nasilja. Poznavanje karakteristika pojedinih tipova žrtava i nasilnika je neophodno radi osmišljavanja različitih programa za suzbijanje vršnjačkog nasilja u digitalnom okruženju, ali i pomoći žrtvama. Dalja istraživanja fenomenoloških i etioloških karakteristika digitalnog vršnjačkog nasilja mogu dodatno osnažiti borbu za bezbednije i pravednije informatičko društvo i dati joj neophodnu naučnu podlogu i podršku.

Literatura

Ansary, N. (2020) Cyberbullying: Concepts, Theories, and Correlates Informing Evidence-based Best Practices for Prevention. *Aggression and Violent Behavior*, 50. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/j.avb.2019.101343>

Baldry, A. C., Farrington, D., Sorrentino, A. (2015) "Am I at Risk of Cyberbullying"? A Narrative Review and Conceptual Framework for Research on Risk of Cyberbullying

and Cybervictimization: The Risk and Needs Assessment Approach. *Aggression and Violent Behavior*, 23, str. 36-51. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.05.014>

Brochado, S., Soares, S., Fraga, S. (2017) A Scoping Review on Studies of Cyberbullying Prevalence among Adolescents. *Trauma, Violence, & Abuse*, 5, str. 523-531. <https://doi.org/10.1177/1524838016641668>

Ćopić, S. (2016) Viktimizacija maloletnih lica: obim i struktura. U: V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica: Rezultati Međunarodne ankete sa samoprijavljanjem delinkvencije*. Beograd: IGP Prometej, str. 55-67.

Dennehy, R., Meaney, S., Walsh, K., Sinnott, C., Cronin, M., Arensman, E. (2020) Young People's Conceptualizations of the Nature of Cyberbullying: A Systematic Review and Synthesis of Qualitative Research. *Aggression and Violent Behavior*, 51, str. 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2020.101379>

Dimovski, D. (2010) Komputerski kriminalitet. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 55, str. 195-212.

Gaffney, H., Farrington, D., Espelage, D., Ttofi, M. (2019) Are Cyberbullying Intervention and Prevention Programs Effective? A Systematic and Meta-analytical Review. *Aggression and Violent Behavior*, 45, str. 134-153. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.07.002>

Kowalsky, R., Limber, S., McCord, A. (2019) A Developmental Approach to Cyberbullying: Prevalence and Protective Factors. *Aggression and Violent Behavior*, 45, str. 20-32. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2018.02.009>

Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005- ispr, 107/2005-ispr, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019.

Maričić, T., Kovačević, V. (2013) Vršnjačko – digitalno nasilje i načini prevazilaženja. U: M. Šikman (ur.) *Vršnjačko nasilje: etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva*. Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova, str. 489-496.

Mirić, F. (2013) Oblici vršnjačkog nasilja putem Interneta i društvenih mreža. U: M. Šikman (ur.) *Vršnjačko nasilje: etiologija, fenomenologija, načini prevazilaženja i komparativna iskustva*. Banja Luka: Visoka škola unutrašnjih poslova, str. 397-407.

Mirić, F. (2017) Vršnjačko nasilje na Internetu kroz prizmu kriminalne fenomenologije. U: D. Dimoski, M. Kostić, J. Stanojević (ur.) *Izazovi odrastanja u svetu savremenih tehnologija*. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu i Centar za socijalni rad „Sveti Sava”, str. 55-67.

Nešić, M. (2016) Viktimizacija adolescenata elektronskim bulingom. *Temida*, 3-4, str. 405- 430. <https://doi.org/10.2298/TEM1604405N>

Filip Mirić, Danica Vasiljević-Prodanović Viktimološki osvrt na vršnjačko nasilje u digitalnom okruženju

Nikolić Komlen, L., Gvozdenović, R., Radulović, S., Milosavljević, A., Jerković, R., Živković, V., Živanović, S., Reljanović, M., Aleksić, I. (2010) *Suzbijanje visokotehnološkog kriminala*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.

Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2016) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica: Rezultati Međunarodne ankete sa samoprijavljanjem delinkvencije*. Beograd: IGP Prometej.

Nikolić-Ristanović, V. (2019) *Od žrtve do pobednika - Viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam*. Beograd: IGP „Prometej”.

Nikolić-Ristanović, V., Konstantinović Vilić, S. (2018) *Kriminologija*. Beograd: IGP Prometej.

Paunović, N. (2018) Cyberbullying of Children: Challenges of Victim Support. *Temida*, 2, str. 249-268. <https://doi.org/10.2298/TEM1802249P>

Patchin, J., Hinduja, S. (2015) Measuring Cyberbullying: Implications for Research. *Aggression and Violent Behavior*, 23, str. 69-74. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2015.05.013>

Popović-Ćitić, B. (2009) Vršnjačko nasilje u sajber prostoru. *Temida*, 3, str. 43-62. <https://doi.org/10.2298/TEM0903043P>

Popović-Ćitić, B., Đurić, S., Cvetković, V. (2011) The Prevalence of Cyberbullying among Adolescents: A Case Study of Middle Schools in Serbia. *School Psychology International*, 4, str. 412-424. <https://doi.org/10.1177%2F0143034311401700>

Slonje, R., Smith, P. K. (2008) Cyberbullying: Another Main Type of Bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 2, str. 147-154. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2007.00611.x>

Vasiljević-Prodanović, D. (2020) Primena računara i interneta u nastavi i učenju na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. *Teme*, 3, str. 763-775. <https://doi.org/10.22190/TEME190205056V>

Vilić, V. (2016) *Povreda prava na privatnost zloupotrebom društvenih mreža kao oblik kompjuterskog kriminaliteta*. Doktorska disertacija. Niš: Pravni fakultet Univerziteta u Nišu.

Internet izvori

Cyber Bullying: A Prevention Curriculum (2016) Dostupno na: https://www.violence-preventionworks.org/public/cyber_bullying_curriculum.page, stranici pristupljeno 23.2.2022.

Hellfeldt, K., Lopez-Romero, L., Andershed, H. (2020) Cyberbullying and Psychological Well-being in Young Adolescence: The Potential Protective Mediation Effects of Social Support from Family, Friends, and Teachers. Dostupno na: <https://www.mdpi.com/1660-4601/17/1/45/htm>, stranici pristupljeno 22.4.2022.

Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D., Milošević, T. (2019) *Korišćenje interneta i digitalne tehnologije kod mlađih u Srbiji*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Dostupno na <https://www.unicef.org-serbia/publikacije/koriscenje-interneta-kod-dece-i-mladih-u-srbiji>, stranici pristupljeno 3.1.2022.

Popadić, D., Kuzmanović, D. (2013) *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Dostupno na: <https://www.unicef.org-serbia/media/6811/file/Digitalno%20nasilje%20u%20Srbiji.pdf>, stranici pristupljeno 3.1.2022.

Stop cyberbullying. Dostupno na: www.stopcyberbullying.org/pdf/howdoyouhandleacyberbully.pdf, stranici pristupljeno 23.2.2022.

FILIP MIRIĆ*

DANICA VASILJEVIĆ-PRODANOVIĆ

Victimological Review of Peer Violence in the Digital Environment⁹

Using information and communication technologies is one of the basic competencies of modern people. The Internet has enabled the download and sharing of

* Dr Filip Mirić is a Research Associate and Associate for Post Graduate Studies, Faculty of Law, University of Niš. E-mail: filip.miric@gmail.com, filip@prafak.ni.ac.rs.

Dr Danica Vasiljević-Prodanović is an Associate Professor, at the Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade. E-mail: vp.danica@gmail.com.

⁹ This paper is a result of the project implemented by the Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, and funded by the Ministry of Education, Science

data in digital form, learning, information, business, entertainment, and inclusion in social networks. However, the development of the Internet has also led to the emergence of various forms of digital violence. Minors who cannot adequately react to this violence are particularly susceptible to victimisation. The subject of this paper is the phenomenon of peer violence in the digital environment, viewed from a victimology perspective. The paper presents the basic phenomenological characteristics of this form of violence and the typology of victims and perpetrators. This paper aims to point out the importance of a victimology approach to the problem of cyber violence and the need to implement programs to prevent violence and protect victims of peer violence in the digital environment. By comparing the characteristics of perpetrators and victims in the digital environment, we can gain valuable insights that can contribute to the prevention of this form of peer violence.

Keywords: digital violence, cyberbullying, peer violence, internet, victimization.

TEMIDA

2022, vol. 25, br. 1, str. 93-109

ISSN: 1450-6637

DOI: <https://doi.org/10.2298/TEM2201093B>

Pregledni rad

Primaljeno: 20.8.2021.

Odobreno za štampu: 8.4.2022.

Development of Women's Movement in India: A Historical Perspective

ROUF AHMAD BHAT*

MOHD ASHRAF WANI

The purpose of this paper is to look at the antecedents of the Indian women's movement and the achievements before and after independence. The status of women has been a central concern of many reform movements in India. Prior to India's independence, the organizations and groups that addressed social issues and sought change for women were closely associated with the independence movement. The women's movement during the 19th century in India emanated from the broader social reforms movement. Consequently, the 20th century freedom movement and women's rights movement in the post-1970s has brought to the fore a wide range of women's concerns. The subsequent events like the constitutional promise of gender equality, Towards Equality Report prepared by the Committee on the Status of Women in 1974 have surely promoted women's concern to some extent. All these achievements were the result of women's movement groups that worked for the promotion of women's rights and equality. In the above-stated context, this paper also analysis the issues of women's justice and equality taken up by women's groups in pre and post-independent India.

Keywords: history, Indian women's movement, MeToo, social reforms movement, women's rights.

* Dr Rouf Ahmad Bhat is a Lecturer of Political Science, Government Degree College Pattan, Jammu and Kashmir, India. E-mail: roufgphd88@gmail.com.

Dr Mohd Ashraf Wani is a Lecturer of History, Government Degree College Uttersoo Anantnag, Jammu and Kashmir, India. E-mail: waniashraf121@gmail.com.

Introduction

The women's movement in India goes back more than a hundred years but its composition, agenda, form and style, outreach, and inclusiveness have been changing over the years (Krishnaraj, 2012: 325). The term 'Indian women's movement' is highly contested. The appellation of 'Indian', when used for the women's movement, implies a political and cultural singularity that obscures the movement's diversity, differences, and conflicts. The problem is not simply one of the disunities but rather has to do with intractable conflicts involving the word 'women'. This derivation of intractable conflicts is largely from the central position of gender in postcolonial Indian culture and politics (Sen, 2000: 1). Parashar (2017: 371) states that Leela Gandhi notes, it is the encounter with feminism that encourages postcolonialism to 'produce a more critical and self-reflexive account of cultural nationalism'.

In his study Agnew (1979: 34) distinguishes and elucidates that feminist movement and 'women's movement' are the terms that are frequently used interchangeably, although they represent different characteristics of the women's struggle. A feminist movement is founded primarily on the demand by women for equal rights and opportunities with men. The American feminist movement, for example, was based on a demand for equal social, political and economic opportunities with men (Cacoullos, 2001: 75). In India, the social reform movement of the 19th century, women's participation in national politics and Gandhiji's efforts to foster an ideology, which restored their just and honoured position in society, can be explained as the movement for women's emancipation (Kishwar, 1986: 45). After Indian independence, "for all practical purposes, the women's question disappeared from the public arena for...over twenty years" (Mazumdar, 1985: 3). During the independence period, the main issues of the women's movement were to provide social equality to women by emancipating them from evil social customs and traditions. Nevertheless, after independence, the issues changed and all the women's movements spoke for the economic and political uplift of women. This was done through eradication of poverty, access to education, creation of awareness about their rights, and generating jobs.

Numerous feminist scholars and activists have argued that Indian feminism is unique because it is more practical than theoretical as it is more like a movement. Datta (2016: 263) actuates 'feminism' as a debated term in India,

not to mention other Asian or African countries once colonized: "Feminism as a theoretical approach did not exist in India or for that matter in Asia or any ex-colonies. The reason behind this, as discussed by several feminists in India (for instance Aparna Basu 1976, MadhuKishwar 1991, Radha Kumar 1993, Leela Kasturi and Veena Mazumdar 1994, Meenakshi Mukherjee 1995 amongst others), is that feminism was not needed to be exclusive". Kishwar (2004) further discusses the fact that feminism as a separate theoretical apparatus was not essential in Indian society, does not signify that it is a 'pure' historical ideal. Rather, emptying India's history of all conflicts erases the cultural impositions on women, which were induced and accentuated by colonialism, and patriarchal needs simultaneously.

In one of the research on the women's movement, Mazumdar (1994) elucidates that the earliest research on the women's movement in India focused on the minority of women in the upper classes. This context remained prominent in ancient and modern India. Mazumdar further elaborates, for a variety of reasons such research on minority of women in the upper classes declined after independence. The guarantee of women's equality in the constitution of free India provided a completely different set of standards to assess women's situations in all its aspects. Khullar expedites some questions like antecedents of the Indian women's movement, the model of womanhood that it has sought to promote, the influences which it seeks to combat or draw upon in fulfilling its objectives and some of the contemporary issues addressed by it (Khullar, 1997: 94). In a research Patel (1998) discusses the women's movement in contemporary India and its role in bridging gender bias in education. Furthermore, Patel elucidates gender issues became pivotal to development planning and defining feminist politics. The cardinal theoretical aspect of the women's movement in India has been women's equality, gender-neutral development, role in bridging gender bias in various aspects like education, employment, political leadership, etc. However, most of the commonly available studies on women have an empirical base rooted in Indian conditions, like patriarchy, subordination of women since ages, lesser women in decision making, and so on. Gender has been a central 'issue' in India since the colonial encounter.

This paper is divided into four main sections: social reforms movement and women during the colonial period, women's movement during the Indian independence struggle, the development of the women's movement

after independence, and women's movement in the contemporary scenario. The themes on which most work has been done are women's position in society and women's fight for equal rights and eradication of social iniquities. On the other hand, there is a paucity of research on the women's movement in the contemporary Indian context. Therefore, an effort is directed to make a more intensive and specialized examination of the current problem.

This paper begins by stating the position of women in society stands for major concern of many reform movements in India. While manifesting literature review it is pertinent that in India there has been a close relationship between the social reforms movement and women's movement. Thus women's movement is rooted in the nationalist movement of India. The central concern of this paper is women's emancipation, women's rights, gender inequality, and social iniquities and customs that remained apposite apprehension of women's movement throughout ages. Therefore, we try to address the following issue: have women's movements before and after independent India been successful in liberating Indian women from patriarchy and gender-biased culture.

Social reforms movement and women

In his study Krishnaraj (2012: 1) elucidates that the social reforms movement before independence first addressed the woman's condition within Hindu society. However, this was restricted to the women in the upper castes and exposed illiberal traditions such as treatment of widows and child marriage. The important thing about the social reforms movement was that it was largely sponsored by men who saw threats to Hindu society by colonial power's criticisms. Hence, they wished to safeguard their cultural edifices by reforming what they thought were mere aberrations but left the patriarchal social structure untouched. In India, the impact of the West was responsible for many social changes. Among the social changes evidenced, women's emancipation was a notable one (Pandukumar, 2010). In the early 19th century India, the women's question was the centre of all socio-religious reform movements. Men like Raja Rammohan Roy, Ishwar Chandra Viidyasagar, Pandita Ramabai, and Swami Dayanand Saraswati, initiated the reform movement which had an impressive effect on the social status of women. These social

reformers worked for women with two core principles: first, upliftment and second, fight for equal rights for men and women. The 19th century social reforms movement gave many voices to torpor women and stood for their natural rights. Religious and social organizations like the Brahmo Samaj, the Arya Samaj, the Prarthana Samaj and the Ram Krishna Mission fought for the cause of women. The articulate intelligentsia became the pioneers of all progressive democratic movements: social, political, economic and cultural. The reform movements were not homogeneous and varied a lot in terms of the ideas and changes that were to be fostered. They did, however, share a common concern for rooting out the social evils, partly in response to charges of barbarity from the colonial rulers.

In the 19th century, the male social reformers with the blessings of the British administration, influenced by Western liberal democratic values, initiated the process of fighting against female infanticide, widow-burning, segregation of women from the public life, prostitution and begging by the destitute women. They also formed and organized public meetings and functions for widow-remarriages. And consequently, all this resulted in a boycott by their relatives, neighbours, religious leaders and the organized religion (Vibhuti, 2010). During the latter half of the 19th century, a section of the Hindu elite begins to seek a religious foundation for reform. While spreading consciousness and pride in indigenous cultural tradition, institutions like the Arya Samaj, Rama Krishana Mission and the Prarthana Samaj encouraged social services, educational and reform activities. This was supposed to bring about social change favouring women's upliftment (Bala, 1999). Numerous organizations and groups took up women's issues as a core agenda of their manifesto. The most notable among these organizations/groups were Bharat Mahila Parihad (1904), Bharat Stri Mahamandal (1909), Women's India Association (1917), National Council of Women in India (1925) and All India Women's Conference (1927). What was important for these groups and organizations was women's liberation and their upliftment (Everett, 1978).

The Sati/Suttee¹

Early writings by the Europeans aimed to highlight the peculiarities of Hindu traditions. They tried to raise the issues related to women's issues. The first negative aspect of Bengali society they came across was the practice of Sati (Prashar, 2017: 590). After much parliamentary debate, Sati was outlawed in India in 1829. By this time the practice had become a favourite subject for indignant letter-writers to the government and to the press, who described the practice as "primitive" and "barbarous" (Gilmartin, 1997: 141). The social reformers struggled hard and consequently, Sati was outlawed by Sir Ansthruther, the Chief Justice of the Calcutta Supreme Court of Judicature. Bengal was the first city where Sati was legally prohibited and this prohibition later came to be applied to all the provincial presidencies. Contrary to the mythology that has overgrown the outlawing of Sati, the official strategy was to focus on its scriptural status and to insist that the prohibition of widow Bengal immolation was consonant with enforcing the truest principles of "Hindu" religion. Sati Prohibition Act of 1829 was passed by Governor-General William Bentinck which declared "the burying or burning alive of widows as a culpable homicide", and made it illegal in British India (Verma, 1992: 19).

Though the custom of Sati was prohibited in British India in 1829, it continued to remain in Rajputana², for about thirty years more. Udaipur³ was the greatest stranglehold of the orthodox Rajput tradition and the last public case of a legal Sati took place there in 1861 at the death of Maharana Sarup Singh. In the last phase of the 20th century about three decades before the present date a case of Sati appeared, Roop Kunwar was a Rajput woman who was immolated at Deorala village of Sikar district in Rajasthan (Weisman, 1987).

¹ Suttee, or Sati, is the obsolete Hindu practice in which a widow burns herself upon her husband's funeral pyre. In other words, the act or custom of a Hindu widow burning herself to death or being burned to death on the funeral pyre of her husband.

² Rajputana, also called Rajwar, former group of princely states chiefly constituting what is now Rajasthan state, north-western India. The name means "land of the Rajputs."

³ Udaipur also known as the 'City of Lakes', is a city in the state of Rajasthan, India. It is the historic capital of the kingdom of Mewar in the former Rajputana Agency. It was founded in 1559 by Udai Singh II of the Sisodia clan of Rajput.

Child marriage and age of consent (sexuality)

Forbes (1979: 1) has profoundly discussed that in 1891 the Age of Consent controversy was diverted from the problem of the helplessness of child wives to the question of whether or not the British government had a right to interfere in Hindu social customs. The Child Marriage Restraint Act of 1929 was fought for by reformist Hindus and particularly the emerging women's organizations. It illustrated that Indians were deeply concerned with and anxious to change certain social practices. On the recommendations of the Joshi Committee (1925) which examined the issue of child marriage the 'Child Marriage Restraint Act' commonly known as Sharda Act was passed in 1929 which raised the age for marriage among girls to 14 and boys to 18 years (Kalai-vani, 2015: 15). This enactment was passed by the British government at the instance and persuasion of national leaders and social reformers. One of the legal reforms in India that most followed upon the efforts of British reformers was the Age of Consent law, the law governing the age at which adolescents can legally consent to sexual intercourse. A historic landmark in the social legislation of 19th century British India was the age of consent act of 1891, the culmination of the long-drawn child marriage debates of the 1880s (Varsha, Danaya, 2007: 1326). Therefore, in Indian society, the custom and social practices have very less chances of survival unless it was proved that the custom was ancient, certain, obligatory and not against the public policy. But despite the near subordination of women in British rule, "it was often projected in the colonies that the honour and respect in which women were held was one of the glories of the British civilization and blessed fruits of Christianity" (Alladi, 1986: 139-140).

Women's question during Indian National Movement

With the growth of popular politics led by Gandhian congress mass movements, Indian women associated with the freedom struggle took a new dimension (Singh, 2015: 24). Parr's study discusses the transnational character of the women's movement (Parr, 2021: 122). It elucidates that the campaign was spearheaded by two anti-colonial nationalists who were also women's rights activists with strong international connections. In this connection, Amrit

Kaur (1889–1964) and Shareefah Hamid Ali (1883–1971) spent the summer months campaigning on the issue of women's suffrage in Geneva after arriving directly there from London. Gandhiji's leadership gave women a sagacity of equality with men, equality which was unheard of in the custom-bound Indian society. Gandhi was an immense campaigner of women's emancipation and believed in them accomplishing economic and social reform at the country level. Gandhi believed that men and women are equal, but not identical. For Gandhi, women are intellectually, mentally, and spiritually equivalent to a male and they can participate in every activity (Menon, 1975: 18).

In her study, Basu (1995: 104) has elucidated that the involvement of really large numbers of women in the nationalist movement began with the Khilafat⁴ and Non-Cooperation Movement in the 1920s. The interaction between feminism and nationalism was a complex phenomenon. West (1992) has argued that the emergence of a feminist movement may be facilitated by a nationalist movement. The impact of nationalism upon the feminist movement in the case of India may be seen as the nationalist movement drew many women into public life and active participation in the protest. However, contradictions were there amongst some nationalist men over women's demands for changes to laws on marriage, divorce and inheritance (Ryan, 1994: 488). Nevertheless, feminism and nationalism need not always clash head-on most of the time. They may attempt to accommodate each other with changing circumstances. The activities of women in both local and national organizations and the activities of thousands of women who joined the nationalist movement together made up the women's movement. The freedom movement did not lead to a separate, autonomous women's movement since it was part of the anti-colonial movement, but it did generate a sense of power among women who realized their own strength. While many women who picketed shops selling foreign cloth or liquor, who marched in processions, or went to jail did not question patriarchal values, political involvement for others did spur their feminism and commitment to improving women's status.

⁴ The Khilafat movement was an agitation by Indian Muslims allied with Indian nationalism in the years following World War I. Its purpose was to pressure the British government to preserve the authority of the Ottoman Sultan as Caliph of Islam following the breakup of the Ottoman Empire at the end of the war.

All-Asian women's conference: A pan-Asian feminist organization

To discuss common social and political concerns a group of thirty-six Asian women met in the Indian city of Lahore in January 1931. This conference was organized primarily by Indian women, though early direction came from the Irish feminist Margaret Cousins. Indian male nationalists often attempted to forge pan-Asian alliances in this period, but there has been little consideration of how women collectively organized across the continent in this period. In India, most of the literature on female activism related to international organizing has centred around three main Indian women's organizations, the Women's Indian Association, the All-India Women's Conference and the National Council of Women in India, which was a branch of the International Council of Women (Mukherjee, 2017: 364).

All-India women's conference

All India Women's Conference (AIWC), is the oldest national women's organization in India established in January 1927 in Poona. The conference aimed to promote education among women and to deal with the questions affecting the welfare of women and children. The basic motive of this conference as a movement was to work for a society based on the principles of social justice, personal integrity and equal rights and opportunities for all (Venkatraman, 2018). Without any doubt, this conference played a significant role in awakening women about their rights. Nevertheless, Indian women were fighting not only the British overlords but they had to fight against patriarchy in their homes too.

Women's movement in post-independent India

In independent India the factors which impacted the type of women's movement were the adoption of the Constitution and legal reforms, planning for the development of the economy, encouraging a mixed economy, and state-supported social welfare activities. While drafting the constitution for inde-

pendent India the Constituent Assembly⁵ realized the efforts of women and their role in the freedom struggle and eventually conferred them the right to vote and complete equality in the constitution of India. Many scholars have categorized the women's movement in independent India into several phases. Further, additions have been included in this research by incorporating the current situation: a) The Period of Accommodation (1947-1960s); b) The Period of Crisis (late 1960s-1975); c) Shift from the Rights Movement to the Welfare Movement (1975-2018), and d) #MeToo movement (2018-present).

The state adopted a patronizing role towards women. Women in India did not have to struggle for basic rights as did women in the West. Women's participation in the freedom struggle developed their critical consciousness about their role and rights in independent India. The post-independence period was primarily a period of women's accommodation in India. Some of the organizations took up constitutional as well as legal measures such as the Marriage Act of 1954, the Hindu Code Bill of 1955–56, the motive of these legislations was to eradicate issues of marriage, divorce, succession, guardianship and adoption from Indian society. The lines between women's social, economic and political rights became blurred in this period (Jain, 2020). The Chipko movement in 1973, for instance, saw women protest for their rights against environmental and economical calamities.

The late 1960s period in India has been marked by economic crisis and stagnation, rising prices, increasing landlessness and generalized discontent in rural and urban areas. Some of the regional, as well as politically based organizations, were set related to women's issues like CPI(M) set up the Shramik Mahila Sangathan⁶ during 1973-74, Maoist women, formed the Progressive Organization of Women, initiating a self-consciously feminist critique of radical leftist politics along with an overarching analysis of gender oppression (Pande, 2018: 8). The Committee on the Status of Women in India (CSWI) was appointed by the Government of India in 1974 to examine all the questions related to the rights and status of women in the context of changing social and economic conditions of the country. Towards Equality was the report of the Committee in which it made several important recommendations and also stressed the need for special temporary measures to transform

⁵ The Constituent Assembly of India was elected to frame the Constitution of India. It was elected by the Provincial Assembly. Following India's independence from British Government in 1947, its members served as the nation's first Parliament.

⁶ Working women's organisation.

the de-jure equality guaranteed by India's Constitution and legal edifice into de-facto equality (Bala, 1997: 6). All these events during this period highly emancipated women in different ways.

The role of women's welfare organizations⁷ in India started increasing steadily during the mid of 1970s (Pande, 2018: 10). The women's movement during this period has to meet some of the core issues including violence against women, missing girl child, etc. Some of the important women's organizations in this period included Self Employed Women's Association (SEWA), National Commission of Women (New Delhi), National Council of Women (Pune), Joint Women's Program (Delhi), Kali for Women (Delhi). Indian women have had little representation in institutional politics since independence. The largest share of women in Parliament occurred in 1985 when the women's movement was at its peak (Sen, 2000: 27). Most studies on women's representation at the local level concentrate on the lowest administrative, the *Gram Panchayat* (GP)⁸ (Burchi, Singh, 2020: 9). In this regard, the 73rd Amendment of the Indian Constitution (1992) stipulates that one-third of the seats in local councils and one-third of local leaders posts (known as *pradhan* or *sarpanch*, depending on the state) in rural areas must be reserved for women (Agnihotri, Mazumdar, 1995). The decision on which GP is to be reserved for women is 'random', that is, independent of any village-specific characteristics. In particular, this means that women are also elected in villages with a female-hostile electorate. This was also one of the greatest achievements of the women's movement in the early 1990s. The contemporary women's movement in India spans a large canvas. There are small groups as well as large national-level organizations in present India which are spreading women's movement to length to meet the demands (Agnihotri, Mazumdar, 1995: 1876). There has been various organizations and groups working to uplift women and to fight for women's issues but in a contemporary context, the rising cases of violence against women is an inevitable phenomenon. In practice, rape and other violent attacks against women continued to be a serious problem in large parts of the country. The 2005-2006 National Family Health Survey (NFHS) reported

⁷ The women's welfare organizations in Indian context (during this period) were those organizations which worked and aimed for full employment, self-reliance, social security, and overall development of women folk of the country.

⁸ Gram Panchayat is a basic village-governing institute in Indian villages. It is a democratic structure at the grass-roots level in India. It is a political institute, acting as cabinet of the village. The Gram Sabha work as the general body of the Gram Panchayat.

that one-third of women aged 15 to 49 had experienced physical violence, and approximately one in 10 had been a victim of sexual violence (Klaveren, et al., 2010). The MeToo⁹ movement remained quite prominent in India in the early part of 2018 to fight against women's sexual abuse. To support survivors of sexual harassment and assault #MeToo campaign was started by Tarana Burke, an activist and a black woman in the USA in 2006. Later this campaign spread as a movement in the rest parts of the world. Pegu (2019) has conducted an extensive and in-depth interview with five women from different backgrounds, to explore the movement's significance, impact, unresolved questions, and potential solutions. In concluding remarks, Pegu expands that lack of intersectionality, structural inequalities, workplace harassment are some of the core unresolved questions. The MeToo movement, as it took place in India, has called for much introspection and rethinking of strategies in the larger trajectory of feminist movements in India (Naraharisetty, 2020).

Current scenario of women's movement

The COVID-19 brought unprecedented losses in India in both waves. It has been observed and perceived by many prominent scholars that women have remained marginalized during this pandemic. Women continue to remain invisible in both the global as well as the national discourse on women's leadership in the COVID-19 crisis (Khullar, 2021). There is a lack of feminist movement during this pandemic in India. What is alarming is that sexual, domestic and virtual violence has increased drastically. Besides India, globally, gender inequalities have always worsened during pandemics (European Commission, 2021). For India, it is a must to leverage female agencies and adopt more gender-inclusive policy planning and implementation to manage the COVID-19 pandemic (Asadullah, Raghunathan, 2021).

⁹ The Me Too (or #MeToo) movement, with variations of related local or international names, is a social movement against sexual abuse and sexual harassment where people publicize allegations of sex crimes.

Conclusion

In conclusion, it is argued that the women's movement in India has transformed the lives of women from norms prevailing in traditional India to accommodating independent India. Through the ages, the women's movement in India has played a significant role in bridging gender prejudices. There is a high transformation in the societal setup through organized women's movement whereby patriarchal structures have been relegated. Now women are entering traditional male bastions and massive occupational diversification has occurred. This has taken place in the upper levels of power structures as well as in professions.

In contemporary Indian society challenges faced by women are indeed long. The exclusion and marginalization of women appear to be a common pattern cutting across religions, communities and regions, posing challenges at the individual and societal levels. The discussion on violence against women has acquired greater visibility by passing years. It is comprehended that this violence is enacted and embedded in the wider context of growing inequalities, social hierarchies and gender-based prejudices in Indian society. Today women's movements in India have not restricted themselves to critiquing one structure of oppression (patriarchy). These movements sought to understand women's employability, access to basic necessities, consistent and fair remuneration, reasons behind the steep reduction of women in the waged labour force, pandemics and violence, sexual harassment at the workplace, domestic violence and so on.

References

- Agnew, V. (1979) *Elite Women in Indian Politics*. New Delhi: Vikas Publishing House.
- Agnihotri, I., Mazumdar, V. (1995) Changing Terms of Political Discourse: Women's Movement in India, 1970s-1990s. *Economic and Political Weekly*, 29, pp. 1869-1878.
- Alladi, K. (1986) *Mayne's Treaties on Hindu Law and Usage*. New Delhi: Bharat Law House.
- Bala, R. (1997) *The Legal and Political Status of Women in India*. New Delhi: Mohit Publications.

- Bala, R. (1999) *The Legal and Political Status of Women in India*. New Delhi, IN: Mohit Publications.
- Basu, A. (1995) Feminism and Nationalism in India, 1917-1947. *Journal of Women's History*, 4, pp. 95-107. <https://doi.org/10.1353/jowh.2010.0459>
- Burchi, F., Singh, K. (2020) Women's Political Representation and Educational Attainments: A District-level Analysis in India. *Journal of South Asian Development*, 1, pp. 7-33. <https://doi.org/10.1177%2F0973174120913722>
- Cacoullos, A. R. (2001) American Feminist Theory. *American Studies International*, 1, pp. 72-117.
- Datta, D. (2016) Tradition Transformation and Postcolonial Feminism in India. *Belgrade English Language and Literature Studies*, 8, pp. 261-286. <http://dx.doi.org/10.18485/bells.2016.8.16>
- Everett, J. M. (1978) *Women and Social Change in India*. New Delhi: Heritage Publishers.
- Forbes, G. H. (1979) Women and Modernity: The Issue of Child Marriage in India. *Women's Studies International Quarterly*, 4, pp. 407-419. [https://doi.org/10.1016/S0148-0685\(79\)90455-X](https://doi.org/10.1016/S0148-0685(79)90455-X)
- Gilmartin, S. (1997) The Sati, the Bride, and the Widow: Sacrificial Woman in the Nineteenth Century. *Victorian Literature and Culture*, 1, pp. 141-158.
- Kalaivani, R. (2015) Child Marriage Restraint Act (1929): A Historical Review. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*, 1, pp. 14-18.
- Khullar, M. (1997) Emergence of the Women's Movement in India. *Asian Journal of Women's Studies*, 2, pp. 94-129. <https://doi.org/10.1080/12259276.1997.11665796>
- Kishwar, M. (1986) Gandhi on Women. *Race & Class*, 1, pp. 43-61. <https://doi.org/10.1177%2F030639688602800103>
- Kishwar, M. (2004) A Horror of "Isms": Why I do not Call Myself a Feminist. In: C. Maitrayee (ed.) *Feminism in India*. New Delhi: Kali for Women and Women Unlimited, pp. 26-51.
- Krishnaraj, M. (2012) The Women's Movement in India: A Hundred Year History. *Social Change*, 3, pp. 325-333. <https://doi.org/10.1177%2F0049085712454052>
- Mazumdar, V. (1985) *Emergence of Women's Question and Role of Women's Studies*. New Delhi: Center for Women's Development Studies.
- Mazumdar, V. (1994) Women's Studies and the Women's Movement in India: An Overview. *Women's Studies Quarterly*, 3/4, pp. 42-54.

-
- Menon, L. D. (1975) Women and the National Movement. In: D. Jain (ed.) *Indian Women*. New Delhi: Publication Division, Government of India, pp. 17-25.
- Mukherjee, S. (2017) The All-Asian Women's Conference 1931: Indian Women and Their Leadership of a Pan-Asian Feminist Organization. *Women's History Review*, 3, pp. 363-381. <https://doi.org/10.1080/09612025.2016.1163924>
- Pande, R. (2018) The History of Feminism and Doing Gender in India. *Revista Estudos Feministas, Florianópolis*, 3, pp. 1-17. <http://dx.doi.org/10.1590/1806-9584-2018v26n358567>
- Pandukumar, B. (2010) Social Reform Movement and Emancipation of Women in Karnataka: 1840-1947. *Proceedings of the Indian History Congress*, 71, pp. 822-828.
- Parashar, S. (2017) Feminism and Postcolonialism (En)gendering Encounters. *Postcolonial Studies*, 4, pp. 371-377. <https://doi.org/10.1080/13688790.2016.1317388>
- Parr, R. (2021) Solving World Problems: The Indian Women's Movement, Global Governance, and 'The Crisis of Empire', 1933–1946. *Journal of Global History*, 1, pp. 122-140. doi:10.1017/S1740022820000169
- Patel, I. (1998) The Contemporary Women's Movement and Women's Education in India. *International Review of Education*, 44, pp. 155–175. <https://doi.org/10.1023/A:1003125808644>
- Pegu, S. (2019) MeToo in India: Building Revolutions from Solidarities. *Decision*, 46, pp. 151-168. <https://doi.org/10.1007/s40622-019-00212-x>
- Prashar, P. (2017) Women and Social Reform Movements in Modern India. *National Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 3, pp. 590-596.
- Ryan, L. (1995) Traditions and Double Moral Standards: The Irish Suffragists' Critique of Nationalism. *Women's History Review*, 4, pp. 487-503. <https://doi.org/10.1080/09612029500200095>
- Singh, N. (2015) The Women's Question: Participation in the Indian National Movement and Its Impact. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 4, pp. 23-26. <https://doi.org/10.9790/0837-20412326>
- Venkatraman, V. (2018) AIWC and WIA: Crusade against the Violation of Women Rights in Colonial Tamilnadu, 1927-1947. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3238815>
- Verma, V. P. (1992) *Modern Indian Political Thought*. Agra, Uttar Pradesh: Lakshmi Narain Agarwal Educational Publishers.
- Weisman, S. R. (1987, September 19) Indian Widows Death at Pyre Creates a Shrine. *The New York Times*, sc. 1, pp. 1.

West, L. (1992) Feminist Nationalist Social Movements. *Women's Studies International Forum*, 15, pp. 563-579.

Internet sources

Asadullah, M. N., Raghunathan, K. (2021) *Tackling India's Deepening Gender Inequality during COVID-19*. Available at: <https://blogs.lse.ac.uk/southasia/2020/07/08/tackling-indias-deepening-gender-inequality-during-covid-19/>, page accessed 21.8.2021.

European Commission, (2021) *International Women's Day 2021: COVID-19 Pandemic is a Major Challenge for Gender Equality*. Available at https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_1011, page accessed 21.8.2021.

Jain, S. (2020) The Rising Fourth Wave: Feminist Activism and Digital Platforms in India. *ORF Issue Brief No. 384*, Observer Research Foundation. Available at: <https://www.orfonline.org/research/the-rising-fourth-wave-feminist-activism-on-digital-platforms-in-india/>, page accessed 15.8.2021.

Khullar, A. (2021) Women in India Come Together to Fight COVID-19. *The Diplomat*. Available at: <https://thediplomat.com/2021/05/women-in-india-come-together-to-fight-covid-19/>, page accessed 20.8.2021.

Klaveren, M. V., Tijdens, K., Williams, M. H., Martin, N. R. (2010) *An Overview of Women's Work and Employment in India*. Available at: https://www.ituc-csi.org/IMG/pdf/Country_Report_No13-India_EN.pdf page accessed on 19.08.2021, page accessed 17.8.2021.

Naraharisetty, R. (2020) Lessons from #MeToo - Where Are We Now? *Political & Economic Weekly*, 41. Available at: <https://www.epw.in/journal/2020/41/commentary/lessons-metoo.html>, page accessed 17.8.2021.

Sen, S. (2000) *Toward a Feminist Politics? The Indian Women's Movement in Historical Perspective*. Available at <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.95.9810&rep=rep1&type=pdf>, page accessed 17.8.2021.

Varsha, C., Danaya, W. (2007) The Legacy of Colonialism: Law and Women's Rights in India. *Wash. & Lee Law Review*, 64, pp. 1314-1348. Available at: <https://scholarship.law.ufl.edu/facultypub/174/>, page accessed 20.6.2020.

Vibhuti, P. (2010) *Women's Struggles and Women's Movement in India*. Available at: <https://www.europe-solidaire.org/spip.php?article27410>, page accessed 23.4.2020.

ROUF AHMAD BHAT*

MOHD ASHRAF WANI

Razvoj ženskog pokreta u Indiji: Istorija i perspektiva

Ovaj rad ima za cilj da prikaže šta je prethodilo razvoju ženskog pokreta u Indiji i postignuća na tom planu pre i nakon postizanja nezavisnosti. Položaj žena je bio sfera interesovanja mnogih reformskih pokreta u Indiji. Pre postizanja nezavisnosti, organizacije i grupe koje su se bavile društvenim problemima i tražile poboljšanje položaja žena bile su bliske pokretu koji se borio za nezavisnost Indije. Ženski pokret u Indiji je tokom 19. veka proistekao iz šireg pokreta društvenih reformi. Kao posledica toga, tokom 20. veka oslobođilački pokret i pokret za prava žena nakon 1970-tih godina u prvi plan su istakli širok spektar ženskih pitanja i problema. Događaji koji su usledili, poput ustavom obećane rodne ravnopravnosti i izveštaja Ka (rodnoj) ravnopravnosti koji je 1974. godine pripremio Komitet za položaj žena u izvesnoj meri promovisali probleme žene u Indiji. Sva ova postignuća su rezultat zalaganja grupe ženskih pokreta koji su delovali na planu promocije ženskih prava i rodne ravnopravnosti. U tom kontekstu, u radu su, takođe, analizirana pitanja pravde za žene i rodne ravnopravnosti za koja su se zalagale ženske grupe pre i nakon postizanja nezavisnosti Indije.

Ključne reči: istorija, ženski pokret Indije, MeToo, pokret socijalnih reformi, ženska prava.

* Dr Rouf Ahmad Bhat je docent političkih nauka na Državnom koledžu Patan, Jamu i Kašmir, Indija. E-mail: roufgphd88@gmail.com.

Dr Mohd Ashraf Wani je docent istorije na Državnom koledžu Uterso Anantnag, Jamu i Kašmir, Indija. E-mail: waniashraf121@gmail.com.

TEMIDA
2022, vol. 25, br. 1, str. 111-121
ISSN: 1450-6637

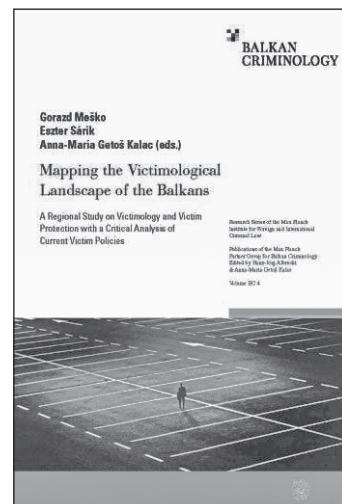
GORAZD MEŠKO, ESZTER SÁRK, ANNA-MARIA GETOŠ KALAC (UR.)

Mapping the Victimological Landscape of the Balkans: A Regional Study on Victimology and Victim Protection with a Critical Analysis of Current Victim Policies

(Mapiranje viktimološkog pejzaža na Balkanu: Regionalna studija o razvoju viktimologije i zaštiti žrtava sa kritičkom analizom postojećih politika za žrtve)

Max Planck Partner Group for Balkan Criminology, Zagreb, str. 581

Knjiga *Mapping the Victimological Landscape of the Balkans: A Regional Study on Victimology and Victim Protection with a Critical Analysis of Current Victim Policies*, koju su uredili prof. dr Gorazd Meško, dr Eszter Sárik i prof. dr Ana-Maria Getoš Kalac, je četvrta knjiga u seriji izdanja Instituta Maks Plank za strano i međunarodno krivično pravo u Freiburg-u (MPI) i Balkanske kriminološke grupe (Balkan Criminology Group). Balkanska kriminološka grupa funkcioniše kao istraživačka platforma koja objedinjuje rad regionalnih eksperata koji se bave fenomenom kriminaliteta na Balkanu. Rad ove grupe je multidisciplinaran i holistički, i sagledava fenomen kriminaliteta na Balkanu kroz specifičan društveni, geografski, istorijski i kulturno-ekološki kontekst. Nakon knjige u kojoj je mapiran kriminološki pejzaž Balkana, javila se težnja da se sprovede i uporedna viktimološka studija koja bi se fokusirala na viktimizaciju, viktimološka istraživanja, politike zaštite žrtava, pravne perspektive i praksi zaštite žrtava u zemljama Balkana, Centralne Evrope i u

Turskoj. Kao rezultat ovog nastojanja objavljena je knjiga koja pokriva „viktimoški pejzaž“ Balkana i donosi pregled regionalnih istraživanja o viktimoškoj logiji, viktimizaciji i politici zaštite žrtava, sa kritičkom analizom aktuelnih politika za žrtve u dvanaest zemalja: Albaniji, Austriji, Bosni i Hercegovini, Bugarskoj, Hrvatskoj, Mađarskoj, Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji, Srbiji, Sloveniji, Rumuniji i Turskoj.

Na početku knjige, Gorazd Meško, Anna-Maria Getoš Kalac i Michael Kilchling uvode nas u pojam „balkanska viktimalogija“ i njegovu suštinu, uz napomenu da je region Balkana dugo bio *terra incognita* u evropskom kriminološkom i viktimoškom istraživačkom području, što je uglavnom bila posledica nedostatka publikacija na engleskom jeziku. U tom smislu, ova knjiga je prekretnica od izuzetnog značaja za razvoj viktimoških istraživanja i politika i praksi orijentisanih na žrtve u balkanskim zemljama.

U prvom delu knjige, Antony Pemberton, profesor viktimalogije na Međunarodnom institutu za viktimalogiju u Tilburg-u u Holandiji (INTERVICT), i restorativne pravde na Institutu za kriminologiju u Leuven-u u Belgiji (LINC), u svom radu *Balkanska viktimalogija kao značajan doprinos kulturološkoj viktimalogiji* konstatiše da je proteklih decenija viktimalogija pokazala izuzetan napredak, koji se javlja uporedno sa sve češćim sagledavanjem položaja i prava žrtava u politikama i praksi u Evropi. Autor navodi da se, u zemljama gde se 1970-ih moglo sa sigurnošću reći da su žrtve bile „zaboravljena strana“ krivičnog pravosuđa, ne može reći da je to ostalo isto i u 2019. godini, što, takođe, važi i za akademsko istraživanje viktimizacije i njenih posledica. Viktimologija je prešla iz „poddiscipline kriminologije“ u punopravni akademski poduhvat, pri čemu je uspon viktimalogije bio metodološki, tematski i geografski težak.

Zoran Kanduč, samostalni saradnik na Institutu za kriminologiju pri Pravnom fakultetu Univerziteta u Ljubljani, u svom radu *Žrtve, nasilnici, postmoderna kultura, neoliberalni kapitalizam i slučaj Slovenije kao transnacionalnog društva* naglašava da postoji mnogo situacija u kojima je izuzetno važno ko je formalno ili neformalno definisan kao (potencijalna ili stvarna) žrtva, a ko kao potencijalna osoba koja viktimalizira. Autor u prvom delu rada govori o ljudskom životu kao obliku „egzistencijalnog žrtvovanja“, jer je neizbežno povezan sa patnjom, višegodišnjem problemu ljudske (ne)sreće i njene povezanosti sa aktuelnim oblicima kriminaliteta i viktimizacije, kao i o tranzicionim privrednim i političkim zločinima koji, uglavnom, ostaju nesankcionisani u turbulentnom periodu.

Prvi deo knjige završava se kratkim sažecima radova autorki i autora koji prikazuju stanje u Albaniji, Austriji, Bosni i Hercegovini, Bugarskoj, Hrvatskoj, Mađarskoj, Crnoj Gori, Severnoj Makedoniji, Rumuniji, Srbiji, Sloveniji i Turskoj, koji će u celosti uslediti u drugom delu knjige. Značaj ovakvog viktimološkog istraživačkog poduhvata sastoji se od petnaest doprinosa iz dvanaest zemalja regiona i šire, iz kojih smo bili u prilici da saznamo o razvoju i trenutnom stanju viktimologije, podacima o viktimizaciji i nacionalnim politikama zaštite žrtava, uključujući zakonodavne reforme/inicijative/promene i njihovu primenu u praksi.

U drugom delu knjige predstavljena je ukupna slika viktimologije na Balkanu iz šire (zapadno) evropske i kulturne perspektive, ali i položaja i statusa žrtava i učinilaca, formalnih i neformalnih odgovora na viktimizaciju, zaštite žrtava, i pregled viktimoloških istraživanja. Takođe, predstavljene su kulturno-loške perspektive viktimologije u različitim regionima u Evropi i prikazan je uticaj zapadne viktimologije na druge viktimologije.

Evisa Kambellari, vanredna profesorka krivičnog prava sa Pravnog fakulteta Univerziteta u Tirani, u svom radu *Albanija: Viktimologija i zaštita žrtava* navodi da u Albaniji, uprkos blagom napretku u oblasti pravne zaštite žrtava, i dalje postoje izazovi za pružanje usluga zaštite žrtava u praksi. Kao predstavnica Albanije u Balkanskoj kriminološkoj mreži smatra da je neophodno razviti programe podrške za osiguranje medicinske, psihološke i socijalne pomoći žrtvama kriminaliteta, kompenzacione šeme za žrtve organizovanog kriminaliteta, ali i izgraditi kapacitete za zaštitu žrtava i očuvanje pravičnog postupanja tokom krivičnog postupka i uspostaviti zvanični sistem za registraciju žrtava kriminaliteta u Albaniji. U svom radu, autorka je izložila opštu sliku o statusu žrtava u albanskom krivičnom zakonodavstvu, o trenutnoj situaciji podrške i zaštite žrtava u Albaniji, ali i o pravnom regulisanju restorativne pravde, koja se zasniva na pokretanju parničnih postupaka (postupka naknade štete žrtvama krivičnih dela) u krivičnom postupku i na oblicima obeštećenja koji su dostupni žrtvama krivičnih dela. Autorka je u radu razmatrala i procesni status žrtava, posebno u svetlu nedavnih izmena Zakonika o krivičnom postupku Republike Albanije, na koje je u velikoj meri uticala Direktiva EU 2012/29, kojima se priznaje pravo žrtvama da dobiju informacije o svojim zakonskim pravima, lakši pristup mehanizmima pravne pomoći, pravo na stručnu podršku, pravo na zaštitu privatnosti i sveukupno pravo na aktivno učešće u krivičnom postupku. Pored novina koje su uvedene u krivičnopravni sistem Albanije,

poseban osvrt je dat i pitanjima koja su i dalje nerešena, poput nedostatka materijalnih sredstava za kompenzaciju šeme, nedostatka obuke među policajcima i drugim stručnjacima, nemogućnostima da se procene rizici koji mogu da dovedu do ponovne viktimizacije, nedostatak zvaničnih podataka o žrtvama, problemi u pružanju besplatne pravne pomoći i integrisane socijalne usluge, kao i nedostatak holističkog empirijskog istraživanja o žrtvama kriminaliteta u Albaniji.

Monika Stempkovski i Barbara Kraml kritički ocenjuju probleme koji postoje u Austriji usled nedoslednosti u pogledu primene zakonskog prava na psiho-socijalnu i pravnu podršku, sa aspekta primene ovog prava u praksi (Monika Stempkovski se bavi kriminološkim istraživanjima na Departmanu za krivično pravo i kriminologiju Bečkog Univerziteta, a Barbara Kraml je kandidatkinja za sudiju Apelacionog suda i članica Austrijskog udruženja sudiјa za osnovna ljudska prava). Beneficije o kojima autorke govore, predviđene austrijskim Zakonom o žrtvama kriminaliteta, trenutno su dostupne samo žrtvama koje su pretrpele neposrednu fizičku povredu ili oštećenje zdravlja, dok je preporuka koju autorke daju da ove beneficije treba proširiti na sve žrtve traumatizovane izvršenjem teških krivičnih dela. Austrija ne obezbeđuje dovoljno mesta u skloništima za žene da bi ispunila zahteve koje je utvrdio Savet Evrope. Takođe, postoji potreba za edukacijom stručnjaka iz različitih oblasti koji mogu doći u kontakt sa žrtvama u svakodnevnom radu (uključujući policijske službenike, tužioce i sudije, kao i medicinsko osoblje u bolnicama i vaspitače u vrtićima), ali i da se obezbede dovoljna finansijska sredstva za obezbeđenje naknade štete. Posmatrajući sistem podrške žrtvama kriminaliteta u Austriji, autorke konstatuju da je proteklih decenija uspostavljen širok sistem podrške žrtvama, i da je u praksi instrument psiho-socijalne i pravne podrške žrtvama u krivičnom postupku od velikog značaja. Naime, profesionalni pružaoci usluga psiho-socijalne podrške treba da pripreme žrtvu za učešće u krivičnom postupku, a federalno ministarstvo pravde plaća staratelje i advokate, kako bi podrška žrtvama bila besplatna. Takođe, neophodno je promovisati i posredovanje u krivičnim postupcima, gde bi profesionalni posrednici pružali podršku žrtvi i učiniocu tokom procesa posredovanja i pokušavali da pronadu održivo rešenje, sa fokusom na potrebe žrtve da prepozna štetu koja joj je naneta krivičnim delom, kao i potrebu za odštetom. Autorke su konstatovale da Austriji još uvek nedostaju viktimološka istraživanja

Azra Adžajlić-Dedović, redovna profesorka na Fakultetu za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu, i Miodrag Simović, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, u svom radu objašnjavaju izazove politike usmerene na žrtve u pozadini složenosti post-konfliktnog društva kakvo je Bosna i Hercegovina. Autori su u radu predstavili razvoj viktimalogije kao naučne discipline u Bosni i Hercegovini. Prikazano je poređenje zakonodavstva Bosne i Hercegovine sa evropskim pravnim normama, standardima i međunarodnim obavezama. Autori daju pregled okvirnog obima raspostranjenosti pojedinih oblika viktimalizacije i na konkretnim studijama slučaja ukazuju na pravni položaj žrtava grubog kršenja međunarodnog humanitarnog prava, žrtava trgovine ljudima, žrtava nasilja u porodici i žrtava zloupotrebe moći u Bosni i Hercegovini. Rad je interesantan i sa te strane što se autori osvrću i na potrebu zaštite žrtava elementarnih nepogoda i ekološkog kriminaliteta i, u vezi sa tim, predlažu mere koje treba implementirati u Bosni i Hercegovini. Takođe, autori su ukazali na neophodnost izrade i donošenja Zakona o obeštećenju žrtava krivičnih dela i osnivanje Fonda za obeštećenje žrtava, kao i na potrebu osnivanja centara za žene i decu žrtve seksualnog nasilja, nasilja u porodici i drugih oblika nasilja u skladu sa Istanbulskom konvencijom koju je Bosna i Hercegovina ratifikovala 2014. godine.

Kamen Ljubomirov Novikov, asistent Krivičnog procesnog prava na Pravnom fakultetu „Sv. Kliment Ohridski“ u Sofiji, u svom radu tvrdi da je, uprkos značajnom napretku u zakonodavstvu u vezi sa žrtvama, Bugarska još uvek daleko od tačke pružanja adekvatne podrške žrtvama. Državni organi ne čine dovoljno za žrtve, uglavnom usled finansijskih ograničenja i slabe motivacije osoblja, ali često i same žrtve ostaju pasivne - ne žele da koriste pravni sistem da traže zaštitu svojih prava, jer nemaju poverenja u državne organe. Autor objašnjava da je u praksi optuženi „centralna figura“ krivičnog postupka, ali da, uprkos tome, žrtva ne sme biti zanemarena. U radu je prikazao detaljnu analizu pravnog položaja žrtava u svim relevantnim bugarskim zakonima: Krivičnom zakoniku, Zakoniku o krivičnom postupku, Zakonu o pomoći žrtvama kriminaliteta i finansijskoj naknadi i Zakonu o borbi protiv trgovine ljudima. Autor je u radu prikazao aktuelne informacije o kriminologiji i viktimalogiji u Bugarskoj, upoznajući nas sa načinom vođenja krivične statistike, kao i medijskim diskursima viktimalizacije i zaštitom žrtava u Bugarskoj.

Anna-Maria Getoš Kalac, Sunčana Roksandić Vidlička i Zoran Burić su u svom radu posebno istakli značaj Direktive 2012/29 Evropske unije koja još

nije u potpunosti implementirana u Hrvatskoj, gde i dalje postoji potreba za uspostavljanjem adekvatnih mera restorativne pravde, kao i za sistematskom obukom profesionalaca uključenih u podršku žrtvama. Zaštita žrtava je posebno veliki problem kada su u pitanju zločini iz mržnje i viktimizacija koja se javlja kao posledica privrednog kriminaliteta, posebno u svetu procesa privatizacije i vlasničke transformacije. Kako se tokom proteklete decenije hrvatski sistem krivičnog pravosuđa suočio sa nekoliko velikih reformi, koje su obuhvatile i značajna područja osnovnih represivnih mehanizama društva, pažnja je bila posvećena i poboljšanju položaja žrtava. Mnoge izmene u nacionalnom zakonodavstvu su donete kako bi se priznala posebna prava i legitimni interesi žrtava i da bi se tim pravima i legitimnim interesima dala jasna i jaka zakonska osnova. Pojam žrtve je po prvi put pomenut u Zakoniku o krivičnom postupku, kao zasebni procesni subjekat sa specifičnim procesnim i vanprocesnim pravima, pa se sada koriste dva termina: žrtva i oštećeno lice. Takođe, žrtve umišljajnog krivičnog dela sa elementima nasilja po prvi put sada imaju pravo na odštetu na osnovu Zakona o obeštećenju žrtvama krivičnog dela.

U knjizi su i dva rada iz Mađarske. Andrea Tünde Barabás, profesorka kriminologije na Fakultetu za bezbednost na Nacionalnom univerzitetu javnih službi i rukovoditeljka Instituta krivičnih nauka, je u svom radu *Mađarska: Viktimizacija i pitanje restorativne pravde koja je usmerena ka žrtvi* pojasnila tendencije sproveđenja viktimoških istraživanja u Mađarskoj, kreiranja politika i aktivnosti koje su orijentisane na praksi zaštite žrtava. Autorka naglašava ulogu prevencije viktimizacije i neophodnost sproveđenja anketa o viktimizaciji, kako bi se saznala tamna brojka kriminaliteta i postojanje straha od kriminaliteta. Ona predlaže jačanje restorativne pravde kako bi se popunio jaz između bezuslovnog zahteva za vršenjem kaznenih ovlašćenja države i ostvarivanja prava „žrtve“. U prvom delu rada, autorka opisuje položaj žrtava kriminaliteta u Mađarskoj, razmatra relevantno zakonodavstvo i navodi rezultate istraživačkih projekata sprovedenih pod rukovodstvom ili uz učešće Nacionalnog instituta za kriminologiju (OKRI) u proteklih 15 godina, naglašavajući da je pitanje obeštećenja žrtvama, takođe, nerešeno, uprkos postojanju zakonskih propisa koji su u potpunosti usklađeni sa Evropskom unijom. Zbog toga, u drugom delu rada autorka govori o regulisanju i mogućnostima restorativne pravde, kao i o relevantnim mađarskim i međunarodnim istraživanjima koja ukazuju na mogućnosti za proširenje spektra restorativnih pristupa u reagovanju na kriminalitet.

Ákos Kara, Anna Kiss, Eszter Sárik i Viktória Szentmihályi-Soós u svom radu raspravljaju o kontradiktornoj ulozi viktimologije u postmodernoj perspektivi. Viktimologija je, kako navode autori, „prinuđena” da bude praktična i korisna disciplina, vitalna u razvoju efikasne kriminalne politike, a paralelno sa tim, viktimologija i prava žrtava se kritički procenjuju kao vrsta usluge u potrošačkom društvu. Rad zapravo ima za cilj da se osvrne na osnovne teorijske i naučne dileme viktimologije, na neke aspekte morfologije žrtve, kao i na položaj žrtve u pravnom kontekstu (procesna prava žrtava), uglavnom u svetlu krivičnog zakonodavstva u Mađarskoj. Autori su žeeli da opišu ne samo kako se postupa sa žrtvom, već i da ukažu na pitanja da li statistika kriminaliteta nudi podatke o žrtvama i kakva se viktimološka istraživanja sprovode u njihovoj zemlji.

Velimir Rakočević, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Podgorici, i Aleksandra Jovanović, studentkinja doktorskih studija na istom fakultetu, u svom radu pišu o razvoju viktimologije, viktimološkim istraživanjima, politikama i praksi zaštite žrtava u Crnoj Gori, fokusirajući se na žrtve organizovanog kriminaliteta, posebno na žrtve ubistava po nalogu organizovanih kriminalnih grupa, krijumčarenja i pranja novca. Autori navode da viktimološke perspektive u Crnoj Gori treba ozbiljnije uzeti u obzir, jer je viktimologija još uvek pod okriljem kriminologije i treba da se razvije u samostalnu disciplinu. O razvoju viktimologije u Crnoj Gori malo je pisano, iako se viktimologija kao samostalna naučna disciplina predaje od 2006. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore, a izučava se i na Departmanu za bezbednost i kriminalistiku kao deo kriminologije. U Crnoj Gori, organizacije koje se zalažu za prava žena prve su ukazale na fenomen nasilja u porodici, a njihov rad je započeo pokretanjem SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja u porodici 1996. godine. Autori navode da je prva sigurna kuća za žrtve porodičnog nasilja osnovana sredinom 1999. godine, a da su se nakon toga razvijali različiti programi za podizanje svesti o nasilju u porodici, kao i obrazovni programi za obuku službenika državnih institucija (policija, pravosuđe, centri za socijalni rad). Evidentan je nedostatak viktimoloških istraživanja koja bi pružila suštinsku osnovu za razvoj zaštite žrtava od konkretnih krivičnih dela, ali je, takođe, primetan napredak na zakonodavnom planu sa novim zakonima o zaštiti žrtava koji prate modele zaštite žrtava Evropske unije, sa razvijanjem šema podrške i pomoći za zaštitu žrtava kriminaliteta i razvoj preventivnih strategija za smanjenje viktimizacije. Zakonom o naknadi štete žrtvama krivičnih

dela nasilja iz 2015. godine uređuju se uslovi, način i postupak za ostvarivanje prava na naknadu štete za žrtve nasilnih krivičnih dela. Krivični zakonik Crne Gore iz 2003. godine definiše žrtvu krivičnog dela nasilja kao lice čija je smrt, teška telesna povreda ili teška povreda fizičkog i psihičkog zdravlja nastupila usled izvršenja krivičnog dela nasilja, ali i kao lice koje je pretrpelo smrt, tešku telesnu povredu ili teško oštećenje psihičkog i fizičkog zdravlja prilikom pokušaja sprečavanja izvršenja krivičnog dela nasilja, pomaganja policiji u hvatanju izvršioca krivičnog dela nasilja i prilikom pomaganja drugoj žrtvi. Autori analiziraju odredbe o zaštiti prava žrtava u krivičnim postupcima, koje su sadržane u nizu zakonskih tekstova.

Gordana Lažetić i Aleksandra Gruevska-Drakulevski, redovne profesorke Pravnog fakulteta „Justinijan Prvi“ Univerziteta „Sv. Ćirilo i Metodije“ (Skopje, Severna Makedonija), u svom radu napominju da, iako je bilo mnogo napora da se žrtve zaštite u Severnoj Makedoniji, uspešna primena politike zaštite žrtava i dalje se suočava sa mnogim izazovima. U skladu sa Direktivom 2012/29/EU, autorke smatraju da definiciju žrtve kriminaliteta treba proširiti tako da obuhvati i članove porodice, kao indirektne žrtve. Takođe, postoji potreba da se žrtvama nasilja obezbedi državna kompenzacija, ali kompenzacione šeme u Severnoj Makedoniji trenutno ne postoje, iako je Severna Makedonija ratifikovala sve relevantne međunarodne instrumente i time prihvatala obavezu primene ovog oblika naknade štete. Naglašeno je da, u svetlu međunarodnog trenda jačanja položaja žrtava tokom krivičnog postupka, postoji potreba za obezbeđivanjem proceduralnog okvira koji bi omogućio da predstavnici specijalizovanih nevladinih organizacija prate viktimizirana maloletna lica – bilo da su specijalizovani za pružanje pomoći i podrška žrtvama uopšte ili žrtvama određenih krivičnih dela, kao što su trgovina ljudima, nasilje u porodici, pedofilija i slično. Autorke analiziraju podatke Državnog zavoda za statistiku Severne Makedonije, centara za socijalni rad, policije, tužilaštva i sudova, kao i relevantnih organizacija civilnog društva čija je primarna delatnost podrška i zaštita žrtava, a analiza obuhvata i procenu medijskog izveštavanja o kriminalitetu. Dat je i kratak pregled zakonodavstva koje se odnosi na prava i zaštitu žrtava, zakonsku regulativu restorativne pravde i obeležja građanskih parnica (u okviru krivičnih suđenja) za dobijanje naknade štete. Autorke su na kraju zaključile da u Severnoj Makedoniji postoji potreba za poboljšanjem, posebno u pogledu sprovođenja istraživanja o žrtvama, njihovim pravima, podršci i zaštiti.

Andra-Roksana Trandafir, vanredna profesorka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Bukureštu, i Flaviu Ciopec, redovni profesor na Pravnom fakultetu Zapadnog univerziteta u Temišvaru (Rumunija) u svom radu koriste figurativan govor, nazivajući žrtve „novim zvezdama kriminalne arene” i obraćajući se kriminolozima kao „anđelima istraživanja”. Nedostatak domaćih istraživanja o viktimizaciji, rigidno razumevanje koncepta „žrtva”, kao i nedovoljna aktivnost nevladinih organizacija, zahtevaju suštinsko preispitivanje usklađenosti ili nepoštovanja minimalnih standarda zaštite žrtve u njihovoј zemlji. Autori, takođe, identifikuju potrebu za traženjem koncepta koji ide dalje od čistog formalističkog pristupa sa ograničenim fokusom na krivično zakonodavstvo; pored aktivnosti koje sprovode državni organi ili institucije uključene u ovaj sektor, treba uzeti u obzir ekonomske, socijalne, a ponekad i verske aspekte. Kada je u pitanju viktimalogija, Rumunija pokazuje paradoks: iako je zemlja dala svetu „oca osnivača“ koncepta viktimalogije, Benjamin-a Mendelsohn-a, on i njegova istraživanja su jedva poznati, a viktimalogija kao posebna disciplina se ne predaje ni na jednom univerzitetu. Shodno tome, u ovom radu se analiziraju posebnosti viktimalogije, zaštite žrtava i viktimizacije u Rumuniji, pokazujući praznine i glavne probleme u ovom domenu.

Vesna Nikolić Ristanović, redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i samostalna savetnica u Viktimalološkom društvu Srbije, i Sanja Ćopić, viša naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja i istraživačica u Viktimalološkom društvu Srbije, su u svom radu dale pregled razvoja vezanog za žrtve u Srbiji, uključujući razvoj viktimalogije i pokreta za prava žrtava, kao i razvoj zakonodavnog okvira relevantnog za zaštitu žrtava. Autorke ističu da je tokom proteklih nekoliko decenija primetno interesovanje istraživača i javnosti za žrtve kriminaliteta u Srbiji. Navode da su se prvi sistematizovani naučni radovi i empirijska istraživanja u oblasti viktimalogije, kao i prve inicijative za unapređenje položaja žrtava u Srbiji, pojavili osamdesetih godina prošlog veka, posebno zahvaljujući zalaganjima feministkinja. Tokom 1990-ih godina na razvoj događaja u vezi sa žrtvama uticali su i drugi faktori, kao što su inicijative organizacija za ljudska prava, razvoj viktimalogije kao akademske discipline, porast kriminaliteta u Srbiji, etnički sukobi na teritoriji bivše Jugoslavije i rat. Zagovaranje civilnog društva tokom 2000-ih je doprinelo promenama u odnosu između države i žrtava, a počev od 2012. godine, u kontekstu procesa pristupanja EU i usklađivanja srpskog zakonodavstva i politike sa prav-

nim tekovinama EU, stvorena je povoljnija klima za šire društveno prihvatanje holističkog pristupa pravima svih žrtava i njihovoј podršci i pomoći. Autorke su istakle da se tek očekuju izazovi koji će se pojaviti u procesu pridruživanja Srbije Evropskoj uniji, koji leže u jačanju vladavine prava i osnovnih prava koja eksplicitno uključuju prava žrtva. I pored toga što je poslednjih godina u Srbiji sproveden niz reformi kako bi se poboljšala dostupnost pomoći i podrške žrtvama, autorke zaključuju da i dalje postoje brojni nedostaci, praznine i nedoslednosti koje sprečavaju adekvatnu primenu zakona u praksi, kao i jednak pristup podršci i zaštiti svim žrtvama.

Gorazd Meško, redovni profesor, Katja Eman, vanredna profesorka, Rok Hacin, docent i Urška Pirnat, asistentkinja na Fakultetu za krivično pravo i bezbednost Univerziteta u Mariboru (Slovenija), u svom radu Slovenija: *Viktimologija i viktimološka istraživanja – prošlost, sadašnjost i budući izazovi* objašnjavaju strukturu, grupnu i individualnu viktimalizaciju, kao i buduće napore potrebne za bolju zaštitu žrtava, posebno žrtava medicinskog nemara i normalizovanog nasilja u Sloveniji. Nasilje (naročito nasilje u porodici, zločini nad starijima i govor mržnje), mobing, viktimalizacija vezana za migracije, viktimalizacija potrošača, ekološki kriminal i sajber kriminal zaslužuju posebnu pažnju politike, zakonodavstva i prakse kako bi se povećala svest javnosti i poboljšala zaštita žrtava. Autori analiziraju pravnu zaštitu žrtava u Sloveniji, ukazujući na zakone koji definišu ulogu žrtve u krivičnom postupku (Zakon o obeštećenju žrtava, Krivični zakonik i Zakonik o krivičnom postupku). Kada su u pitanju viktimaloška istraživanja, ističe se da je tokom proteklih 50 godina u Sloveniji sprovedeno više od 70 studija o žrtvama, koje su se fokusirale na ankete o viktimalizaciji, različite vrste viktimalizacije, pružanje pomoći žrtvama, strah od kriminaliteta i primenu restorativne pravde. Uz to, napominje se da u Sloveniji postoje dva glavna izvora statističkih podataka o žrtvama kriminaliteta: zvanična statistika kriminaliteta pri Ministarstvu unutrašnjih poslova i podaci o žrtvama kriminaliteta iz anketa o viktimalizaciji. Autori zaključuju da bi viktimalogija u Sloveniji u budućnosti trebalo da se fokusira na nove vrste kriminaliteta (na primer, sajber kriminalitet, ekološki kriminalitet), jer ova krivična dela dovode do novih oblika viktimalizacije.

Tuba Topcuoglu i Selman Dursun, docenti Pravnog fakulteta Univerziteta u Istanbulu, su u radu *Turska: Viktimologija i zaštita žrtava* dali prilog o viktimaloškoj realnosti u Turskoj, navodeći da je borba za opšti interes žrtava i njihovih prava relativno nova u ovoj državi. Iako do danas ne postoji poseban zakon o žrtvama, postoji niz odredbi vezanih za prava i zaštitu žrtava koje su sadržane

u Krivičnom zakoniku, Zakoniku o krivičnom postupku, Zakonu o zaštiti dece, Zakonu o zaštiti porodice i sprečavanju nasilja nad ženama i Zakonu o probacionim službama, a Vlada Turske je nedavno predložila i nacrt Zakona o pravima žrtava. Turska, takođe, ne sprovodi redovna istraživanja o viktimizaciji koja bi obuhvatila različite vrste kriminaliteta na nacionalnom nivou, a ne postoje ni pouzdani nacionalni statistički podaci o broju i karakteristikama žrtava, kao ni empirijski podaci o razmerama tamne brojke kriminaliteta. Ovaj rad pruža opštu sliku trenutnog stanja viktimalogije, politike za žrtve, zakonodavstva u vezi sa žrtvama i podrške žrtvama, opisujući status viktimalogije kao naučne discipline i postojeća viktimaloška istraživanja u Turskoj, kao i ključne vladine i nevladine aktere uključene u podršku i zaštitu žrtava.

Ova knjiga ne predstavlja samo zbirku pregleda viktimaloških istraživanja, stanja prava žrtava i statusa viktimalogije kao nauke po zemljama, već suštinsko štivo o specifičnoj politici zaštite žrtava u svakoj od proučavanih zemalja. Radovi sakupljeni u ovoj knjizi imaju za cilj da obogate specifične balkanske perspektive, da omoguće prenos ideja, rezultata istraživanja, praksi, politika i zakonodavnih modela/rešenja/primera, kako bi se postiglo bolje razumevanje situacije i potreba žrtava i razvijanje delotvornih šema zaštite žrtava.

Viktimaloško istraživanje predstavljeno u ovoj knjizi uglavnom se zasniva na ambiciji i posvećenosti autorki i autora da razviju viktimalogiju, politike i prakse zaštite žrtava u svojim zemljama. Revnost i uverenje autorki i autora je da viktimaloške perspektive zaslužuju naučno utemeljenje, teorijske i empirijske studije, bilo kao deo kriminologije ili kao samostalne naučne discipline, viktimalogije. Kroz ovu knjigu, čitaoci se upoznaju sa razvojem viktimalogije, viktimaloških istraživanja, kao i sa politikama i praksama zaštite i podrške žrtvama u različitim zemljama, te je knjiga od značaja kako za sadašnje, tako i za buduće istraživače, ali i praktičare, posebno one koji treba da pruže podršku i zaštitu žrtvama kriminaliteta.

DR VIDA VILIĆ

Poziv na saradnju i pretplatu

Časopis *TEMIDA* je naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove i prikaze domaćih i stranih autora i autorki koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Posebna pažnja posvećuje se svim oblicima rodno zasnovanog nasilja, kao i drugim aspektima ostvarivanja rodne ravnopravnosti. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2022. godinu su: Broj 2: **Pandemija COVID-19: Viktimološke perspektive;** Broj 3: **Zelena viktimologija.** Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na rokove.

Časopis *TEMIDA* je dostupan u režimu otvorenog pristupa. Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa internet stranice Viktimološkog društva Srbije (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenu.htm>) i koristiti u skladu sa licencom Creative Commons 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA je referisana u **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** istraživačkoj bazi i uvrštena je u Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), novu ediciju Web of Science.

TEMIDA objavljuje radove napisane na srpskom i engleskom jeziku.

TEMIDA koristi **dvostruko slepo (anonimno) recenziranje.**

Kada je rukopis prihvaćen za objavljivanje, **autori prenose autorska prava na izdavača.**

Molimo vas da svoj rukopis pripremite prema tehničkim uputstvima za autore i autorke članaka i prikaza koja se nalaze na sledećem linku: <http://www.vds.rs/File/TehnickaUputstvaZaAutore2019.pdf>

Radovi se dostavljaju u elektronskom obliku, na e-mail vdsrbija@gmail.com ili temida.vds@gmail.com.

Prilikom dostavljanja rada, autori i autorke su dužni da dostave i **potpisano izjavu** kojom potvrđuju da su upoznati sa uputstvima za autore i obvezama autora definisanim u ***Uredivačkoj politici časopisa Temida*** (dostupno na <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitika.htm>), te da su se istih pridržavali prilikom pripreme rukopisa. Tekst izjave autora dostupan je na <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAutore.htm>. Izjavu autora dostaviti elektronskim putem (skeniranu) ili putem pošte (originalnu verziju) na adresu uredništva.

Pristigli radovi se ne vraćaju. Radove koji ne zadovoljavaju kriterijume časopisa u pogledu teme rada, strukture rada i pravila citiranja, redakcija neće uzeti u razmatranje, niti će poslati na recenziranje.

Pretplata

Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* iznosi 1000 dinara. Godišnja pretplata na štampani primerak za 2022. godinu iznosi 3000 dinara za pojedince i 10000 dinara za institucije u Srbiji.

Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* za inostranstvo je EUR 20. Za inostranstvo, godišnja pretplata na štampani primerak za 2022. godinu iznosi EUR 60 za pojedince i EUR 120 za institucije.

Cena pretplate obuhvata dostavljanje poštom primeraka časopisa *Temida*. U vezi pretplate na naučni časopis *Temida* molimo Vas obratite se redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

TEMIDA is an academic journal on victimization, human rights and gender. It publishes scientific and professional articles and reviews of domestic and foreign authors devoted to problems of victims of crime, war, human rights' violation and other forms of suffering (particularly focusing on problems of women, children, minorities, disabled persons and other categories of vulnerable victims), fear of crime, violation of human rights in prison and during the criminal procedure, prevention of victimization, etc. Special emphasis is on all forms of gender based violence, as well as on other aspects of gender equality. Every issue is thematic, but the journal publishes articles not specifically dedicated to specified themes as well.

Topics for 2022 are: No.2: **COVID-19 pandemic: Victimological perspectives**; No.3: **Green victimology**. Contributions not specifically dedicated to the themes of each issue, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the given deadlines.

TEMIDA is an **Open Access journal**. Articles published in *TEMIDA* can be downloaded free of charge from the website of the Victimology Society of Serbia (<http://www.vds.org.rs/TemidaMenuEng.htm>) and used in accordance with the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Serbia (CC BY-NC-ND 3.0 RS) (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>).

TEMIDA is indexed in the **DOAJ** (Directory of Open Access Journals), **EBSCO** research database and has been accepted for coverage in the Emerging Sources Citation Index (**ESCI**), a new edition of the Web of Science.

TEMIDA is a **peer reviewed journal**, which uses **double blind (anonymous) review**.

Once the manuscript is accepted for publication, the **authors shall transfer the copyright to the publisher**.

We would kindly ask you to prepare your manuscript in accordance with the technical instructions for authors of articles and reviews, which are available at <http://www.vds.rs/File/TehnickaUputstvaZaAutore2019Eng.pdf>.

Manuscripts should be submitted electronically to vdsrbija@gmail.com or temida.vds@gmail.com.

The manuscript should be accompanied by the signed **Authors' statement**, confirming that the authors have reviewed and complied with the relevant Instructions for authors and the authors' responsibilities defined in the **Editorial Policy of the journal Temida** (available at <http://vds.org.rs/TemidaUredjivackaPolitikaEng.htm>). The Author's statement can be downloaded from <http://vds.org.rs/TemidaUputstvaZaAutoreEng.htm>. The Author's statement should be submitted either electronically (scanned version) or by post (original version) to the editorial address.

Submitted manuscripts will not be returned. Manuscripts which do not comply with the technical guidelines and criteria of the journal related to the topic, structure and the rules of quoting, will not be taken into consideration nor sent for the review.

Subscription

The price for a single printed copy of the scientific journal *Temida* is 1000 RSD. The annual subscription fee for printed copy for 2022 is 3000 RSD for individuals and 10000 RSD for institutions in Serbia.

The price for a single printed copy for abroad is 20 EUR. The annual subscription fee for a printed copy for 2022 for abroad is 60 EUR for individuals and 120 EUR for institutions.

The subscription includes delivery of the copy of *Temida* by post. Regarding the subscription please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj izašao 1997. godine

ISSN 2406-0941 (online izdanje)

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)

COBISS.SR-ID 140099335

T E M I D A

